

Հ Ո Դ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր

ԳՈՀԱՐ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՅԱՆՔԸ

Ռազմական և պետական գործիչ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին¹ (~ 990-1058 թթ.) առաջին աշխարհիկ հայ մատենագիրն է: Նա 1021 թ. դլմիկների ասպատակության ժամանակ սպանված Վասակ Պահլավունու որդին էր, 1047 թ. Անիի պաշտպանության ժամանակ նահատակված սպարապետ Վահրամ Պահլավունու եղբորորդին, Գրիգոր Վկայասեր (1066-1105) կաթողիկոսի հայրը, Ներսես Շնորհալու մեծ պապը: Գրիգոր Մագիստրոսը հայտնի է որպես Անիի թագավորության և Գագիկ Բ թագավորի (1042-1045) գահակալության պաշտպան: 1042-1043 թթ. նա իր գորաշոկատով օգնեց Գագիկին դիմագրավելու և ջախջախելու թուրքերին: Սակայն նրանց հարաբերությունները սրվեցին, թագավորը հալածանքների ենթարկեց նրան (տե՛ս Մագ. 19 (Գ)², 22 (ԿԱ), 24 (ԺԹ), 27 (ԺԸ), 28 (Ի) թղթերը), և Գրիգորը ստիպված հեռացավ Տարոն:

¹ Պահլավունի տոհմանուն հնում գոյություն չունե: Իններորդ դարում Շիրակի կենտրոնում այն յուրացրել է Կամսարական Աբտակը, որի որդի Աբուլամրի որդի Գրիգոր Համգեի որդի Վասակի որդին էր Գրիգոր Մագիստրոսը (տե՛ս Մագ. 18 (ԺԱ).37): Նա Գրիգոր Լուսատրչին իր նախնին է համարում (տե՛ս Մագ. 4 (ԿԷ).71, 18 (ԺԱ).19, 50 (ԻԱ).6):

² Ջեռագրերի հետևությամբ մեր կազմած ժողովածուի («Գրիգոր Մագիստրոսի Թուղթ և շափաբերական», Մատենագիրք հայոց, ԺԶ հատոր, ԺԱ դար, եր., 2012, էջ 115-1) միավորների համարներն արաբական թվանշաններով են. զուգահեռաբար փակագծերում բերում ենք նամակների հին համարներն ըստ Կ. Կոստանյանցի վերակազմած ժողովածուի, տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, բնագիրն առաջաբանով և ծանոթագրություններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910:

1045 թ. Մագիստրոսը Կոստանդնուպոլսում ջանքեր է գործադրել կանխելու համար Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումը, իսկ երբ անխուսափելի աղետը տեղի ունեցավ, ստիպված էր բյուզանդական Կոստանդին Թ Մոնոմախ (1042-1055) կայսերը հանձնել իր Բջնի ամրոցը, ինչպես նաև մյուս կալվածքները (նրա տիրույթները տարածվում էին Նիգ գավառից մինչև Սևանա լիճը և այլ վայրեր, ընդգրկելով Կայենո և Կայծոն բերդերը): Փոխարենը նրան շնորհվեցին գյուղեր ու քաղաքներ եղեսիայում և Միջագետքում, նաև մագիստրոսի կոչում և օտարերկրացուն պարգևվող այդ բարձրագույն պատվաստիճանին հասնող տասը լիտր ոսկին ու տասը լիտր արծաթը³: 1048 թ. եղել է կայսրության դեմ թուրքերի արշավանքի առաջն առնող զորահրամանատարներից մեկը: Նա իրեն կոչում է «Վասպուրականի եւ Տարաւնոյ եւ Մանագկերտի, Արճիշոյ, Բերկրոյ, Միջագետաց տէր եւ Մանուսիսին մագիստրոս, վեստ եւ տուկ»⁴ (Մագ. 55 (ՀԳ).31): Սակայն ցանկացել է վարչական գործերը թողնել և «պարապել Աստուծոյ» (Մագ. 57 (ԺԳ).17)⁵: Հավանաբար կյանքի վերջում նա հեռացել է իր կառուցած վանքերից մեկը, ինչը սովորական երևույթ էր միջնադարում ազնվականության շրջանում⁶:

³ Հ. Բարթիկյան, «Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դարերում». - «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1996, N 1, էջ 17-29, N 2, էջ 15-25 = Հ. Բարթիկյան, Հայբյուզանդական հարաբերություններ, հատոր առաջին, եր., 2002 (655-667, 668-678), էջ 668:
⁴ Հմմտ. Գրիգորի տիտղոսը նրա բյուզանդական կնիքի վրայ. [K(svri)]e b(ohv)q(ei) [tw/`] sw/` douvl(w/) [G]rhg(orivw/) magivst-[r(w/)], ejpi; tou` koitw`n(o"), douk[i;] Baasprak(aniva") (kai;) tou` Tarwvn tw/` jArsak(iv)d(h/). («Տեր, օգնիր քո ծառայող Արշակունի Գրիգորին՝ մագիստրոսին, սենեկապետին, Վասպուրականի և Տարունի դոմսին»), W. Seibt, "jArsakivdh"-Aršakuni –Armenische Aristokraten in byzantinischen Diensten", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 44, 1994, p. 349-359; E. Mcgeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in The Fogg Museum of Art, IV, The East*, Washington D. C. 2001, n° 76.2: Բյուզանդական կնիքների հրատարակչները նշում են, որ կնիքի՝ հինգ տողից բաղկացած մակագրությունը հնաոն է և անարվեստ. տառերը տարբեր բարձրության են:

⁵ Հմմտ. մեկ այլ նամակում. «Յորժամ տակալին ի մերումն էաք բնակութեան, մնալով ողորմութեանն Աստուծոյ, ակն ունէի հրամանաց թագատրական ըստ իմում յոգնաջան թախանձանացն՝ ազատել զիս յայսպիսի գործառնութեանց, զի իմոյս պարապեցից տառապեալ հոգոյս» (Մագ. 69 (ԻԵ).8):

⁶ Տե՛ս A. Sanjian, A. Terian, "An Enigmatic Letter of Gregory Magistros", *Journal of The Society of The Armenian Studies*, 2, 1985-1986, pp. 85-95: Հոդվածը նվիրված է «Առ արեւելիսկոպոսն վասն ձկանց սուղ ինչ իմաստասիրեալ» (Մագ. 56 (ԺԲ)) նամակի մեկնաբանմանը. այն պարունակում է նաև նամակի անգլերեն թարգմանությունը: Հասցեատերը Սյունիքի Հովհաննես Եպիսկոպոսն է (1006-1056). նրան են ուղղված 18, 56, 57, 71, 72, 74, 76 (Կոստանյանցի ժողովածուի ԺԱ-ԺԷ) նամակները: Նա հավանաբար ժամանակին Գրիգորի ուսուցիչն էր եղել. ինչը երևում է 18-րդ նամակի վերջին պարբերությունից. «Արդ այսոքիկ յինէն քեզ պտուղ մշակեալ ի բոյոյ այգոյ, հայր իմ և տէր, սնուցիչ և վարպետ»: Հոդվածագիրները ենթադրում են, որ նամակը գրվել է 1051-1056 թթ. Տարոնում:

Մագիստրոսի նախնիները կառուցել և վերականգնել էին մի շարք վանքեր, որոնցից ամենահայտնին հորեղբայր Վահրամի կառուցած Մարմաշենն էր (986-1029): Գրիգորն ինքը 1013 թ. վերականգնեց Հավուց Թառ վանքը Գառնիի մոտակայքում, Սուրբ Աստվածածինն իր ծննդավայր Բշնիում, կառուցելով նաև նույնանուն մի եկեղեցի (1031 թ.), և Կեչառիսը Մաղկոտն գավառում (1051 թ.): Բշնիում ու Տարոնում նա հիմնել է ճեմարաններ և դասավանդել զանազան գիտություններ:

1051-1054 թթ. Գրիգոր Մագիստրոսը հալածանքներ է ծավալել թոնդրակեցիների աղանդի դեմ, ավերել է Թոնդրակ գյուղը և նրանց վտարել իր տիրապետության սահմաններից, ինչին նվիրել է երկու ծավալուն նամակ (Մագ. 4 (Կէ), 5 (ԿԸ))⁷, որտեղ թոնդրակեցիներին անվանում է նաև «թուլայեցիներ»⁸ և «մանիքեցիներ»⁹: Այլ նամակներում էլ է անդրադարձել նրանց (Մագ. 35 (ԿԹ), 43 (Ժ), 50 (ԻԱ)): Մերժելով աղանդի ղեկավարների ուսմունքն ու գործելա-

⁷ Գ. Զարպհանալեանը (Գ. Զարպհանալեան, Պատմության հայ դպրութեանց, Ա. Հին մատենագրություն, Վենետիկ, 1865, էջ 461) համարում է դրանք նրա թղթերից «ժամանակա երիցագոյնը»: Հմմտ. նաև Ե. Տէր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Եր., 1968, էջ 29-30, Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Եր., հատ. Ա, 1957, էջ 336-385: (Կէ) նամակի ռուսերեն թարգմանությունն առաջաբանով և ծանոթագրություններով տես Ք. Մ. Բարտիկյան, «Ответное послание Григория Магистра Пахлавуни Сирийскому католикусу». - «Палестинский сборник», вып. 7 (70), 1962, сс. 130-145 = Հ. Բարթիկյան, Հայբյուզանդական հարաբերություններ, հատոր երկրորդ, Եր., 2002, էջ 75-90: 5 (ԿԸ) և 35 (ԿԹ) նամակների ռուսերեն թարգմանությունն առաջաբանով տես Ք. Մ. Բարտիկյան, «Два послания Григория Магистра Пахлавуни (в.) относительно еретиков-тондракитов». - «Палестинский сборник», вып. 9 (72), 1962, сс. 133-140 = Հ. Բարթիկյան, Հայբյուզանդական հարաբերություններ, հատոր երկրորդ, էջ 91-98:

⁸ Փոքր Հայքի Թողալիա գավառի անունից, որ կոչվել է նաև Տիվրեկ (Տիւրիկ, Տիւրիկ տարբերակներով), տես Ա. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 550:

⁹ Ն. Գարսոյանն այդ նույնացումը բացատրում է այսպես. Գրիգորը պետք է որ փառ ծանոթ լիներ բյուզանդական եկեղեցական մատենագիրներ Հովհան Դամասկացու, Նիկեոսիոսու պատրիարքի, Թեոդորոս Ստոպիոսոսու և Փոսի գրվածներին, որոնք որպես մանիքեացի էին բնորոշում պատկերամարտներին, տես Ն. Garsoman, *The Paulician Heresy*, The Hague – Paris, 1967, p. 98: Այլուր նա գրում է, որ մանիքեականությունը Գրիգորը մերժել է նրա դուալիզմի համար (անդ, էջ 185, ծ. 165), և նշում, որ Մագիստրոսի վերաբերմունքը թոնդրակեցիների հանդեպ լիովին համընկնում է կայսերական ֆաղափականության հետ (անդ, էջ 158), ինչպես նաև այն փաստը, որ Մագիստրոսը հստակ տարբերակում էր թոնդրակեցիներին արևոդիներից (անդ, էջ 191): Ի դեպ, մանիքեցիների անվան «մանիմացի»/«մանիմեցի» ձևը, որ հանդիպում է Մագիստրոսի որոշ ձեռագրերում (4 (Կէ). վերնագիր, 5 (ԿԸ). վերնագիր, 35(ԿԹ). վերնագիր, 43(Ժ).14, 50(ԻԱ).5) գտնում ենք Եվսեբիոս Կեսարացու «Պատմություն եկեղեցույ» երկում (Վենետիկ, 1877, էջ 594): Այդ տարօրինակ ձևը հավանաբար պայմանավորված է ասորերենի միջնորդությամբ, որից թարգմանված է Եվսեբիոսի գրվածքը, և ստիպում է մտածել, որ Մագիստրոսի կողմից նրա կիրառությունը զուտ գրական ակումներ ունի: Մյուս հետևությունն այն է, որ թերևս ճիշտ կլիներ մեր բնական հրատարակության մեջ այդ «սխալ» ձևերը նախընտրելի համարել, իսկ ուղղած «մանիքեցի» ձևը գետեղել տարընթերցումների մեջ:

կերպը՝ Մագիստրոսն այնուամենայնիվ խոսում է հասարակ աղանդավորների հանդեպ իր մարդասիրական վերաբերմունքի մասին. «Եւ բնակեալք էին ի Շնաւանսն¹⁰ այն արք հանդերձիւք կրանաւորաց եւ կանանց բազմութիւն բողոքից, որոց հրամայեցաք տապալել զհիմունսն յարկացն եւ հրձիգ առնել եւ զինքեանս հանել ի սահմանաց մերոց, այլ ոչ զոք վնասեցաք մարմնական պատուհասիւք, թէպէտեւ յաւրէնսն հրամայէ զվերջին պատուհասն կրել նոցա» (Մագ. 4 (Կէ).118)¹¹:

ԵՐԿԵՐԸ

Գրիգոր Մագիստրոսի գրչին են պատկանում «Տաղասացութիւն» պոեմը՝ Աստվածաշնչի համառոտ չափածո վերապատումը (Մագ. 1), ութսունից ավելի թղթերի՝ նամակների ժողովածուն, որի կազմի մեջ է մտնում մի քանի բանաստեղծություն (Մագ. 2, 3, 6, 39ա, 39բ, 78)¹², «Մեկնութիւն քերականի»-ն և «Առ Սուրբ Կարապետն Յովհաննէս» («Կարապետ սուրբ հաւատոյ» սկսվածքով) խաղաղիր տաղը՝ «Գանձարանների» կազմում¹³, որ հավանաբար հորինվել է սուրբ Կարապետի ժամատան կառուցման առիթով¹⁴:

¹⁰ Այս անունը հունարեն կինչեր Kunocwvrión. այդպես էր կոչվում Բյուզանդիայում պավլիկյանների կենտրոններից մեկը, Լաոդիկիայի մոտակայքում, տե՛ս **Бартикийн**, *Источники для изучения павликианского движения*, Ер., 1961, с. 54: Հմմտ. Մագիստրոսի 4 (Կէ) թղթի մի հատվածի ուսերեն թարգմանությունը նույն գրքում, էջ 116: Պետրոս Սիկիլիացու «Մանիքեացիների կամ պավլիկյանների պատմություն» երկում կարդում ենք. levgei... Laodikei`" de; tou; " katoikou`nta" kuvna" th;n tou` kuno" cwvran («իսկ լաոդիկացիներին անվանում է շան գավառում բնակվող շներ»), տե՛ս **Petri Siculi Historia Manichaeorum seu paulicianorum**, *Textum graecum Matthaei Raderi recognovit et de integro latine vertit D. Jo. Car. Lud. Gieseler*, Göttingae, 1846, pp. 48-49:

¹¹ Մագիստրոսի ֆաղափական և ռազմական գործունեությունը ներկայացված է հետևյալ հոդվածում **Վ. Վարդանեան**, «Գրիգոր Մագիստրոսի ֆաղափական հաւատամբը». - «Քաղմավէպ», ՃԿԳ տարի, 2005, էջ 364-378:

¹² Բանաստեղծական հատվածներ է պարունակում նաև 44 (ՄԹ) նամակը: Կոստանյանցի հրատարակած վերջին՝ ՋԸ համարը կրող բանաստեղծությունը (*Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը*, էջ 240-244. անվերնագիր է, սկսվածքն է՝ «Անցք ստուերի է փառմ մարդոյ...»), իրականում պատկանում է Հակոբ Նայյանի գրչին, տե՛ս **Բ. Զուգասոյան**, «Նորոյթներ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերում». - «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1987, 10, էջ 46-53: Կոստանյանցն ինքն էլ գրում է (*Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը*, էջ 251), որ այդ գործն իրեն կասկածելի է թվում՝ «նայելով ոճի տարբերութանը»:

¹³ Այն ընդգրկված չէ «Մատենագիրք Հայոց» շարքի «Գանձարան» խորագիրը կրող երկհատորյակում (տե՛ս *Մատենագիրք Հայոց*, ԺԳ-ԺԴ հտ. «Գանձարան», գիրք Ա, Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008), որտեղ արտացոլված են մինչև ԺԴ դարի վերջն ընդօրինակված «Գանձարան» ժողովածուների միավորները:

¹⁴ **Ա. Արևշատյան**, «Ո՛վ է «Զորս ըստ պատկերի բում» շարականի հեղինակը». - «Էջմիածին», 1997 Գ-Ե (էջ 106-115), էջ 106-107:

Սեն Արևշատյանը ենթադրել է, որ Հովհաննես Սարկավագի երկերի շարքում հրատարակված «Յաղագս խրատու մանկանց»¹⁵ աշխատության իրական հեղինակը Գրիգոր Մագիստրոսն է¹⁶: Նրա կարծիքով, վերնագրի Հովհաննեսը կարող էր Մագիստրոսի թղթակիցը լինել՝ Սյունյաց քահանայապետ արքեպիսկոպոս Հովհաննեսը, որին նա հղել է 18 (ԺԱ) նամակը, իսկ նախնական վերնագիրը պիտի լիներ «[Պատասխանի գրոյն] Յովհաննու քահ[անայապետ]ի Յաղագս խրատու մանկանց սուղ ինչ բնախօսութեամբ»: Արևշատյանի փաստարկները հետևյալն են. «Յաղագս խրատու մանկանց» գործն, ինչպես բովանդակութեամբ, այնպես էլ լեզվամտածողութեամբ խորթ է Սարկավագի գրելաոճին, սակայն նրանում մանրամասն արծարծվում են այն հարցերը, որոնք Մագիստրոսը համառոտակի շոշափել է 57 (ԺԳ) նամակում: Բացի այդ, նրա հեղինակը արտահայտում է հազիվ զսպված կիրք և զայրույթ, որ հարիր չեն մանկավարժական-փրկիսոփայական գրվածքի համար: Արևշատյանը նկատել է նրանում հունաբան լեզու, նամակային ժանրին հատուկ արտահայտություններ, կարճառոտ գրելու ձևեր, ինչի կողմնակից էր և Մագիստրոսը: Երկուսին միավորում է նաև բառացի կամ սեփական խոսքերով Պատոնի, Արիստոտելի և Դավիթ Անհաղթի մտքերը շարադրելու սերը, նորալատոնական գաղափարների արծարծումը և դուալիստական հայացքների քննադատությունը: Երկուսի համար հեղինակություն են հեթանոս հեղինակներն ու սաղմոսերգու Դավիթ մարգարեն:

Չնայած բերված փաստարկները բավական համոզիչ են, ձեռնպահ ենք մնում «Յաղագս խրատու մանկանց» երկը Մագիստրոսի գրվածք համարելուց, քանի որ այն որևէ կերպ չի առնչվում նրա ժողովածուների հետ, ոչ էլ «Առ սուրբ Կարապետն Յովհաննէս» տաղի պես կրում է նրա անունը:

Աննա Արևշատյանը հավանական է համարում, որ Շարակնոցի երկու միավորի՝ «Զորս ըստ պատկերի քում» ողորմեայի¹⁷ և Խաչի նաւակատեաց Դօրուայ «Խաչ կենարար» օրհնության¹⁸ հեղինակը Գրիգոր Մագիստրոսն է:

¹⁵ «Յովհաննու քահանայի յաղագս խրատու մանկանց սուղ ինչ բնախօսութեամբ», Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Եր., 1956, էջ 306-318: Երկը պահպանվել է մեկ ձեռագրով՝ Մ 5619 (1176 ք.), էջ 119ա-133ա:

¹⁶ Տե՛ս Ա. Արևշատյան, «Յաղագս խրատու մանկանց» գրվածքը և նրա հեղինակի հարցը». - «Բանբեր Մատենադարանի», 11, 1973, էջ 33-45:

¹⁷ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ը հատոր, Շարական, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 318: Ա. Արևշատյան, «Ո՛վ է «Զորս ըստ պատկերի քում» շարականի հեղինակը», տե՛ս նաև նույնի՝ «Վկայաբանութիւն և շարականերգութիւն. հայկական ուրծայնի ԴԿ դարձուածիքի ատեղծուածը». - «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հտ. ԻԳ, Բէյրութ, 2003, էջ 171: Այն վերագրել են նաև 7-րդ դարի իշխան Աշոտ պատրիկ Բագրատունուն: Մագիստրոսի երկերի թվում է այն ներկայացրել նաև Ն. Պողարյանը (Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 182):

¹⁸ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ը հատոր, Շարական, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 316: Ա. Արևշատյան, «Անիի երածշտական առուեստը և նրա հետ կապված շարականագիրները». - «Բազմավեպ», 1995, էջ 208-209:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

«Առ վարդապետն Սարգիս» նամակում (Մագ. 50 (ԻԱ)) Մագիստրոսը գրում է Պլատոնի «Տիմէոս» ու «Փեդոն» տրամախոսությունների և եվկլիդեսի «Երկրաչափության» իր թարգմանության մասին և նշում, որ գտել է հայերեն թարգմանված Օլիմպիոդորոսի,

Կալիմաքոսի ու Անդրոնիկոսի գրվածքները: Նա նաև խոստանում է, եթե Աստված իրեն երկար կյանք տա, թարգմանել «զմնացեալսն բոլոր յունաց և ասորւոց»:

Պլատոնի երկերից «Տիմէոս»-ը, «Եւտիփոն»-ը, «Օրէնքներ»-ը, «Մինոս»-ը և «Սոկրատեսի ջատագովութիւն»-ը հնում թարգմանվել են հայերէն, իսկ «Փեդոնի» թարգմանություն չկա: Մ. Լերոյը կարծում էր, թե «Տիմէոս»-ն իրոք Մագիստրոսի թարգմանությունն է, մնացածներն էլ՝ հավանաբար նույնպես¹⁹: «Տիմէոս»-ը, նրա կարծիքով, Մագիստրոսը թարգմանել է 1045 թվականից հետո, քանի որ այդ ժամանակ գրված նամակում

(9 (2).73) մեջբերումն այդ տրամախոսությունից բառացի համընկնում է Գավիթ Անհաղթի «Սահմանք»-ում եղած մեջբերման հետ և տարբերվում բուն հայերեն «Տիմէոս»-ի բնագրից: Սակայն Ս. Արեշատյանի կարծիքով, Պլատոնից մեզ հասած տրամախոսությունները թարգմանվել են ավելի վաղ՝ հունաբան դպրոցի գործունեության երրորդ շրջանում²⁰: «Տիմէոս»-ը Մագիստրոսը կարդացել է հունարեն, ինչի օգտին է վկայում նաև հետևյալ փաստը: Երեք տեսակի տենդերի բնորոշումները՝ «իմեռիական (ջերմն/ջերմութիւն)», որ ամենօրյա տենդն է (Մագ. 24 (ԺԹ).10, 83 (Կ).1), «սիւնիքոսական (ջերմն/ջերմութիւն)», այսինքն շարունակական (Մագ. 69 (ԻԵ).12, 83 (Կ).1), և «տոփտոն», որ եռօրյա տենդն է (Մագ. 83 (Կ).8), ուղղակի փոխառված են այդ տրամախոսության հունարեն բնագրից՝ puretou; "... ajmfhmerinou", sunhch; kauvmata kai; puretouv" " puretou;" tritaivou" (Plato Tim. 86a4), այլ ոչ հայերեն թարգմանությունից. «ջերմութիւնք... միջարեայ», «շարունակ տապք եւ ջերմութիւնք» և «ջերմութիւնք... երեքարեայ» (Պղատ. Տիմ. 166): Ճիշտ է, «Պատահումն որակութեանս այս եռարեայ ցուցակութեան բերէ նշանակութիւն» (Մագ. 83 (Կ).2) նախադասության մեջ խոսքը հավանաբար եռօրյա տենդի մասին է, սակայն քիչ անց այն կոչվում է «տոփտոն»²¹:

¹⁹ M. Leroy, "Grégoire Magistros et les Traductions arméniennes d'auteurs grecs," *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales*, t. III, 1935, pp. 263-294.

²⁰ Տե՛ս Ս. Ս. Արեշատյան, «Պլատոնի երկերի հայերեն թարգմանության ժամանակը». - «Բանբեր Մատենադարանի», 10, 1971, էջ 7-20, Շ. Շ. Аревшатын, *Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.)*, Ер., 1973, сс. 218-227:

²¹ Հետաքրքրական է, որ տենդի այլևայլ տեսակների թվում այդ երեքն էլ առկա են Հիպոկրատեսի «Համաճարակների մասին» աշխատության մէջ (Hippocrat. *Morb. pop.* 1.2.4), որը Մագիստրոսը հիշատակում է երեք տեսակի մասին խոսելուց անմիջապես առաջ. «ի

Մագիստրոսի՝ Եվկլիդեսի «Երկրաչափության» թարգմանությունից միայն մի կարճ հատված է պահպանվել²²:

Օլիմպիոդորոսի, Կալիմաքոսի և Անդոնիկոսի հայերեն թարգմանություններ չեն պահպանվել: Օլիմպիոդորոսին իրոք հիշատակել է Դավիթ Անհաղթը²³: Իսկ Ալեքսանդրյան բանաստեղծ ու բանասեր Կալիմաքոսի (մ. թ. ա. 310/305-240 թթ.) և մ. թ. ա. առաջին դարի պերիպատետիկյան փիլիսոփա Անդոնիկոսի (նա գրել է Արիստոտելի կենսագրություն, քննարկել նրա գրվածքների բովանդակությունն ու իսկությունը և դասավորել դրանք այնպիսի հերթականությամբ, որին հիմնականում հետևում են և մերօրյա հրատարակիչները) հիշատակումներ հայ մատենագրության մեջ այլևս չկան:

Լերոյը ենթադրել է, որ Կալիմաքոսի մասին խոսելիս, Գրիգորն ի նկատի ունի ոչ թե նրա բանաստեղծությունը, այլ շարժական արձակ բանասիրական աշխատությունը՝ Pivnake" tw`n ejn pavsh/ paideiva/ dialamyavntwn, kai; w|n sunevgrayan («Բոլոր գիտություններում երևելի մարդկանց ու նրանց գրվածքների ցուցակներ»): հիշատակված է Suda, *Lexicon* 227.16-17): Սա Ալեքսանդրիայի գրադարանի մի տեսակ մատենագիտական ցանկ էր, որից հույն փիլիսոփաներին վերաբերող քաղվածքներ կարող էին թարգմանած լինել հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները: Այս թարգմանությունը կարող էր փիլիսոփաներին վերաբերող Մագիստրոսի աղբյուրը լինել²⁴:

ՉԱՓԱՇՈՒ ԳՈՐԾԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Ժողովածուի առաջին միավոր «Տաղասացութիւն» պոեմի (Մագ. 1), որ հայագիտության մեջ կոչվել է նաև «Հազարատողեան»²⁵ և «Ոտանաւոր բանք առ Մանուչէ»²⁶, արձակ նախաբանում Գրիգոր Մագիստրոսը բացատրում է

չերմինսն, գոռս ցուցանէ նախասականն յիւրում Եպիդիմիականն տրամաբանութեանն» (Մագ. 83 (Կ).4):

²² Գ. Բ. Պետրոսյան, Մաթեմատիկան Հայաստանում Հին և Միջին դարերում, Եր., 1959, էջ 106-114: «Երկրաչափության» ամբողջական թարգմանությունը կապ չունի Մագիստրոսի հետ, տե՛ս Երկրաչափութիւն Եվկլիտին, աշխատասիրությամբ Գ. Բ. Պետրոսյանի և Ա. Գ. Աբրահամյանի, Եր., 1962, էջ ԺԶ-ԺԷ:

²³ Դավիթ Անյաղթ, Սահմանք իմաստասիրութեան, աշխատասիրությամբ Ս. Ս. Արեշատեանի, Եր., 1960, էջ 38.13, 73.32:

²⁴ M. Leroy, *op. cit.*, pp. 289-291.

²⁵ Գ. Զարպհանապետ, Պատմութիւն հայ դպրութեանց, Ա. Հին մատենագրութիւն, էջ 466, Մ. Աբեղեան, Երկեր Դ Հայոց հին գրականության պատմություն, երկրորդ գիրք (10-15-րդ դարեր), Եր., 1970, էջ 46:

²⁶ Տաղասացութիւնք Գրիգորի Մագիստրոսի Պահլաւունայ, Վենետիկ, 1868, էջ 1: Ձեռագրերում վերնագիրը միօրինակ չէ: Տե՛րեանը նախընտրել է պայմանական վերնագիր՝ «Զմեծամեծս աստուծոյ», A. Terian, "Magnalia Dei." *Biblical History in Epic Verse by Grigor Magistros*, Critical Text, with Introduction, Translation, and Commentary (*Hebrew University Armenian Studies* 14), Leuven – Paris – Walpole, MA, 2012, p. 110:

դրա գրովյան հանգամանքները: Նա պատմում է, որ 1045 թ., Կոստանդին Թ Մոնոմախ կայսեր օրոք ինքը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, և իրեն գտավ «այր ոմն հագարացի, անուն կոչեցեալ Մանագի, յոյժ հմուտ իսմայէլական դարութեան եւ ամենայն իմաստութեամբ պերճացեալ եւ վարժեալ ի տաղասացութիւնս եւ հռետորութիւնս եւ ի բանաստեղծութիւնս հզար գոլով», որ պատիվների էր արժանացել եգիպտոսի և Բաղդադի խալիֆաների մոտ և որին բյուզանդական կայսրը պատվել էր անթհիպատ պատրիկի տիտղոսով: Մանագին վիճաբանել է Մագիստրոսի հետ՝ գովելով իրենց՝ միահանգ շափածո գրված «մահմեդական Կուրանի» արժանիքները, որն անհնարին է նմանակել, և քննադատել ավետարանիչներին ու սաղմոսները: Այդժամ ինքը հանձն է առել շորս օրում շարագրել այն, ինչի մասին Մուհամմադը գրել է քառասուն տարում, միահանգ, «ին» հանգով: Երբ նա ավարտել է, իր հաջողությունը բացատրել է նրանով, որ «երբ մենք՝ քրիստոնյաներս, աղոթում ենք, Սուրբ Հոգին մեր թիկունքին է կանգնում և ճշմարտությունը սովորեցնում մեզ», Մանագին ստիպված խոստովանել է, թե «մեծ է Աստուածն քրիստոնէից»:

Հազար ութսուն տողից բաղկացած պոեմում թվարկվում են Աստծո հատկանիշները և պատմվում են Հին Կտակարանի հիմնական իրադարձությունները՝ սկսած արարչությունից (ԽՁ-ՆԻԷ տողեր), այնուհետև ավելի մանրամասն՝ Ավետարաններին ու ընդհանուր գծերով «Գործ առաքելոցի» անցքերը (ՆԻԸ-ՋԻԸ)²⁷: Մագիստրոսը դուրս է գալիս Աստվածաշնչի սահմաններից և վերջին 175 տողից 21-ը նվիրում եկեղեցու հիմնադրմանը (ՋՁ-ՋԻՋ), 28-ը՝ հավատի մարտիրոսներին (ՋԻԷ-ՋԾԿ), տասը՝ եկեղեցու հայրերին (ՋԾԵ-ՋԿԿ), քսանվեցը՝ Գրիգոր Լուսավորչին ու հայոց դարձին (ՋԿԵ-ՋՂ), հինգը՝ գրերի ստեղծմանը (ՋՂԱ-ՋՂԵ), տասնհինգը՝ հավատքի խոստովանությանը (ՋՂԶ-ՌԺ), քառասունութը՝ Վերջին դատաստանին (ՌԺԱ-ՌԾԸ), և եզրափակում է քսաներկու տողանի աղոթքով առ Աստված (ՌԾԹ-ՌԹՁ):

²⁷ Ա. Տերյանը մանրամասն թվարկել է արձարձված դրվագները, տե՛ս **A. Terian**, "Bible in Verse by Gregory Magistros", *Armenia and The Bible*, ed. by Ch. Burchard (University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 12), Atlanta, Georgia, 1993, (pp. 213-219), p. 217, **A. Terian**, "Magnalia Dei." *Biblical History in Epic Verse by Grigor Magistros*, p. 23: Նրա նշած և ներկա հրատարակության տողերի համարների միջև տարբերություններ կան, քանի որ մեր օգտագործած Մ 6045 ձեռագրի բնագիրը պարունակում է հատվածներ, որոնք բացակայում են մյուս ձեռագրերից և երեք հին հրատարակություններից (*Տաղասացութիւնք Գրիգորի Մագիստրոսի, ճշմարիտ եւ ուղղափառ վարդապետի, Ի տպարանի չնչին Յովհաննիսի, 1746, Տաղասացութիւն ներհուն առն Գրիգորի Մագիստրոսի ուղղափառ իշխանի, Կոստանդնուպոլիս, 1825, Տաղասացութիւնք Գրիգորի Մագիստրոսի Պահլաունտի, Վենետիկ, 1868*). այսպիսով Վենետիկի հրատարակության 1016 տողի փոխարեն մեր կազմած «Հազարատողան»-ը բաղկացած է 1080 տողից: Տարբերություններ կան նաև Տերյանի երկու ցանկերի միջև, քանի որ առաջինի հիմքում Վենետիկի հրատարակությունն է, իսկ "Magnalia Dei" գրքի երկրորդն արտացոլում է նույն գրքում գետեղված 1033 տողից բաղկացած բնական բնագիրը:

Գրիգորի ընդդիմախոսը, որն, ամենայն հավանականությամբ, «արաբ հմուտ բանաստեղծ»²⁸ էր, ըստ Աբրահամ Տերյանի՝ Աբբասեան խալիֆայության վեզիր, աստվածաբան ու բանաստեղծ Աբու Նասր ալ-Մանագին²⁹ էր, որ հունարեն գիտական ձեռագրեր ձեռքբերելու նպատակով հաճախ այցելել է Կոստանդնուպոլիս և մահացել 1045 թ., Մագիստրոսի նկարագրած հանդիպումից կարճ ժամանակ անց:

Մ. Աբեղյանը բնորոշել է պոեմը որպես ոչ թե բանաստեղծական հղացման, այլ լոկ սառն արվեստի գործ³⁰ նկատելով, որ Մագիստրոսը գուրկ էր քերթողական տաղանդից և պարզապես վարժ տաղաչափ էր: Ավելացնենք, որ միահանգ կառուցվածքը որոշակի բռնագրոսիկություն է հաղորդում բանաստեղծությունը:

Միահանգ են գրված նաև ժողովածուի հաջորդ երկու բանաստեղծությունները՝ «Ներբողեան ի սուրբ խաչն քրիստոսընկալ» (Մագ. 2) «եալ» հանգով³¹ (փաստորեն, բոլոր 102 տողերի վերջին բառն անցյալ դերբայ է), իսկ «Յաղագս խաչանշան գաւազանին, զոր ընծայեաց տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի, ասացեալ խորհուրդ խաչին» (Մագ. 3 (Թ)) «եան» հանգով (39 տողերի վերջին բառերը «Թիւն» վերջածանցով վերացական գոյականների սեռականի և տրականի ձևերն են կամ էլ ածականներ): Կաթողիկոսի խաչանշան գավազանը (Մագ. 3 (Թ)) համեմատվում է աստվածաշնչյան Հակոբի, Մովսեսի և Ահարոնի գավազանների, ինչպես նաև սաբեկ ծառի ու Մամբրեի կաղնու, Նոյան (եվսեբիոսի և Խորենացու հետևությամբ բնորոշված որպես «Քսիւսուկթրեայ») տապանի ողնափայտի հետ: Թվարկվում են նաև անտիկ իրականության հետ կապված մի քանի ծառ (սարդենին կամ դափնին, որից կտրած մահակով ուրթմ են խփել ու հոմերական հագներգություն երգել, Արամազդի, այն է՝ Զևսի պատգամախոսի կաղնին, Իսթմիական խաղերում հաղթողներին պսակող նոճին, որն աղբյուրներում սոճի է, Օլիմպիական խաղերում հաղթողներին տրվող ձիթենու ճյուղը, Հերակլեսի գուրգը, Աթենայի ցցած նիզակից բուսնած ձիթենին), որոնց հետ գավազանի կապը Գրիգորը ժխտում է:

²⁸ Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, Գ, Հայոց հին գրականության պատմություն, երկրորդ գիրք (10-15-րդ դարեր), Եր., 1970, էջ 46:

²⁹ Անունը ձեռագրերում ներկայացված է «Մանուչի» և «Մանագի» տարբերակներով: Ա. Տերյանը նշում է, որ արաբական «Մանագի» անվան ձևը երկու տառի փոփոխությամբ դարձել է «Մանուչի» / «Մանուչէ» (ավանդված միայն Մ 2079 ձեռագրում), որն ընկալվել է որպես պարսկական Մանուչեհր անունն սղված տարբերակ, **A. Terian**, "The Epic Poetry of Grigor Magistros: A Retelling of Biblical and Armenian History", http://www.sci.am/genmeetingsdocs/2009/A&SS/Terian_A..pdf, p. 3-4:

³⁰ Մ. Աբեղյան, *նշ. աշխ.*, էջ 47: Տերյանը բնորոշել է այն որպես «տաղտկալիության աստիճանի ձանձրալի» **A. Terian**, "Magnalia Dei." *Biblical History in Epic Verse by Grigor Magistros*, p. 16:

³¹ Այս նույն հանգով են գրված նաև 39ա և 39բ բանաստեղծությունները և թուղթ 44-ի երեք չափածո հատվածներից երկուսը. երրորդը գրված է «ան» հանգով:

Բանաստեղծությունը եզրափակվում է արձակ մի հատվածով, որտեղ դատողություններ կան հոմերական հագներգության և արաբական տաղաշափության մասին:

Սուրբ քրիստոսը նկալ խաչն էլ (Մագ. 2) համեմատվում է հինկտակարանյան նահապետների գավազանների, զենքերի և զանազան պարագաների հետ. համեմատություններից մի քանիսը նույնն են վերը թվարկվածների հետ, նշվում է նրա երկակի էությունը՝ «Գործիք մահո՞ւ կենաց ի յարութիւն մեզ ներգործեալ» (45): Ակնարկ կա Կոստանդին Ա կայսեր՝ երազում տեսած աստղային խաչի (որով նա պիտի հաղթեր) մասին³²: Այնուհետև թվարկվում են մարդկային կյանքի զանազան բնագավառներ, որտեղ խաչն իր բարերար ազդեցությունն է ցուցաբերում:

«Գամագտական» (Մագ. 6 (Ձէ)), «Մրգուզ փանաք» (Մագ. 39ա (ՁՁ)) և «Գանգիւն բախիւն»³³ (Մագ. 39բ (ՁԵ)) ավելի շատ սկսվածքներով, քան վերնագրերով հայտնի բանաստեղծություններն³⁴ իսկական հանելուկներ են. այդպիսիք են նաև 44 (ԾԹ) նամակի բանաստեղծական հատվածները: Հ. Աճառյանի բնորոշմամբ, դրանք «եգիպտական մեհենագիր գրութեանց նման անիմանալի բաներ» են: Բառերի մեծ մասն անծանոթ է, և գրիչները, դրանք չհասկանալով, խիստ աղավաղել են բնագրերը, և կան մեծաթիվ տարընթերցումներ: Հ. Աճառյանը վերակազմել, թարգմանել և փաստորեն վերծանել է «Մրգուզ փանաք»-ը³⁵: «Գամագտական»-ը փորձել են վերծանել երկու այլ հմուտ բանասեր³⁶: Գ. Մենեվիշյանը նմանություն է նկատել «Մրգուզ փանաք»-

³² Բանաստեղծության 60-61 տողերն են՝ «Արութեան գործոյ պատճառ մեզ ի սկզբանն երեւցեալ, / Յանուրջրս գիշերին հրեշտակային տեսիլ ցուցեալ», Հմմտ. Մովս. Խոր. Բ 83. «Սա (Կոստանդիանոս) յառաջ քան զթագաւորէն, մինչ ղեռ կեսար էր, պարտեալ ի մարտն, եւ արտուրեւաւ մեծաւ ննջեալ՝ երեսփայտաւ նմա ի բուն խաչ աստեղեայ յերկնից, պարունակեալ գրով, ասէ. «Այսու յաղթեալ»:

³³ 39բ (ՁԵ) ունի ակրոստիֆոս՝ «Գրիգոր ի հեղգս», իսկ «Գամագտական»-ը (6 (Ձէ)) «Գրիգոր Մագիստրոս»: Նաև 38 (ՁԿ) «Առ վեսան Վահրամ, որդին իւր» թուրք բաժանված է հինգ պարբերության, որոնց սկզբնատառերից կազմվում է «Վահրամ» անունը:

³⁴ «Գամագտական»-ը բանաստեղծությունների շարքում դիտելը պայմանական է. այն ավելի շատ ուղղված արձակ գործ է:

³⁵ Հ. Աճառյան, «Գրիգոր Մագիստրոսի Մրգուզ փանաքի լուծումը», ՀԱ 37 (1923), մայիս-հունիս, 241-256:

³⁶ Կ. Բիզանդացի, «Գրիգոր Մագիստրոսի «Գամագտական» թղթին մեկնություն ի նմին իսկ Մագիստրոսէ». - «Բանասէր», 2 (1900), էջ 119-140, Գ. Մենեվիշյան, Գրիգոր Մագիստրոսի «Գամագտականի» ամբողջական լուծում, Վիեննա, 1912: Բյուզանդացու գտած վերծանության բանալին «Առ Կիրակոս յոյն դպիր» (Մագ. 41 (Խէ)) թուրքն է, որում Մագիստրոսը «Գամագտականի» առաջին վեց տների միտքը՝ Կիրակոս դպիրն պարսավելը, արտահայտել է ավելի սովորական եղանակով, Բյուզանդացու բնորոշմամբ՝ թարգմանել է ինքն իրեն: Որոշ բառեր նորայրը մեկնել է «ի Բերթողական բառից Արիստակես գրչի», նաև Ստեփան Ռոշվայի ընդարձակ ձեռագիր բառգրքի օգնությամբ, որ Վիեննայի թիվ 6 ձեռագիրն է, իսկ Մենեվիշյանն օգտվել է նաև Երեմիա վարդապետի ձեռագիր և հնատիպ բառարանից՝ Բառգիրք հայոց արարեալ երեմիա վարդապետէ, Ալիկոնա, 1698 (Բ տպ. Կ. Պոլիս, 1729):

ի և հույն կատակերգակ Արիստոփանեսի «Գորտեր»-ի տաղաչափության միջև³⁷, իսկ «Գամագտական»-ի վերջին հատվածի «Ռեստիանէ» («Ռեստոփանէ» տարբերակով) բառը մեկնաբանել է որպես Արիստոփանէս անվան զեղչված (ինչպես, օրինակ, Ռստակէս-ն է) ձև³⁸:

Միակ չհանգավորված բանաստեղծությունն է «Նորին առ որդին իւր զաւրանալ ի պատերազմին հասանելոյ ի շարաբաստ ծերունւոյն Նիկաւայ. այլ եւ պարսաւանք անարւոյն ծերոյ» (Մագ. 78 (ՉԳ))³⁹: Այն նաև միակ բանաստեղծությունն է, որը շնայած խնդրահարոյց տողեր ունի, սակայն մյուսների պես ծայրից ծայր հանելուկ չէ: Հ. Բարթիկյանը և Գ. Աբգարյանը նշել են նրա՝ խորենացու Հայկի ու Բելի պատմութեամբ ներշնչված բացառիկ հայրենասիրական ոգին. այն մի մարտակոչ է՝ դիմագրավելու Նիկոլայոսի հրամանատարութեամբ բյուզանդական հրոսակների ներխուժմանը⁴⁰: Արձակ վերջաբանում Գրիգորը բնորոշում է այն որպես «գիւցազնական տաղ». նույն կերպ է բնութագրված և «Յաղագս խաշանշան գաւազանի»-ն (Մագ. 3 (Թ).2): Գիոնիսիոս Թրակացու «Քերականության» մեջ կարդում ենք. «զողբերգությունն գիւցազնաբար վերծանեսցուք... և տաղն քաջողորակի»⁴¹. «գիւցազնաբար» հունարեն *hJrwı>kw`* " («հերոսական եղանակով») բառի համարժէքն է, իսկ «տաղ» *e[po* " («էպոս») բառի: Հետևաբար «գիւցազնական տաղ» նշանակում է «հերոսական էպոս»:

Հր. Բարթիկյանի նշված հոդվածից տեղեկանում ենք, որ Նիկոլայոս Քրիսելիս Բուլղարը կառավարել է Վասպուրականում որպես կատապան Ռոմանոս Գ Արգիրոս կայսեր օրոք (1028-1034). նա հարձակուել է Վանա լճի մոտ գտնվող Բերկրի քաղաքի վրա՝ այն գրավելու նպատակով, հետևաբար բանաստեղծու-

Հմմտ. և նոր հրատարակությունը՝ Երեմիա Մեղրեցի, *Բառգիրք հայոց*, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամալյանի, Եր., 1975: «Գամագտական»-ի և 41 (ԽԵ) ու 60 (ԽԸ) նամակների բովանդակության վերլուծությունը տե՛ս **Գ. Խաչերեան**, *Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս. Կեանքն ու գործունէութիւնը*, Լոս Անճելըս, 1987, էջ 281-285:

³⁷ **Գ. Մենելիշեան**, անդ, էջ 11. հատկապես «ծղեալ, ծեֆեալ, անհոյժ ոգեալ, յառեալ» և «խանդեալ, մանճրեալ, յարաշինեալ, իսկոյն յահրեալ» յամբական ուղղակի գրված հատվածներում:

³⁸ **Գ. Մենելիշեան**, անդ, էջ 119, 129-131: Մենելիշեանը նաև քարգմանել է բանաստեղծությունն արևմտահայերենի, տե՛ս էջ 145-156:

³⁹ «Առ սուրբ Կարապետն Յովհաննէս» տաղը մասամբ է հանգավորված:

⁴⁰ **Հ. Բարթիկյան**, «Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջը», *էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության (Հոգվածների ժողովածու)*, Եր., 1971, էջ 63-72 = **Հ. Բարթիկյան**, *Հայ-բյուզանդական հարաբերություններ*, հատոր առաջին, էջ 265-271, **Գ. Աբգարյան**, «Գրիգոր Մագիստրոսի «Գիւցազնական տաղը». - «Աշտանակ» (*Հայագիտական պարբերագիրք*), Ա., 1995, էջ 138-150: Ուսումնասիրելով Մատենադարանի 34 ձեռագիր՝ Գ. Աբգարյանը փորձել է վերականգնել բանաստեղծության նախնական տեսքը, բացատրելով նրանում տեղ գտած աղավաղումները:

⁴¹ Նիկոլայոս Արոնց, *Երկեր հինգ հատորով*. Գ, *Հայերէնագիտական ուսումնասիրութիւններ*, Եր., 2008, էջ 1-64. «Արուեստ Գիոնիսեայ Բերկանի», էջ 2:

թյունն ամենայն հավանականությամբ գրվել է Ռոմանոս Գ կայսեր գահակալման սկզբնական շրջանում: Այս նամակում առաջին անգամ կիրառված է 14-վանկանի (4+3 // 4+3) շափր, որ բավական սիրված էր 19-րդ դարում և հետո⁴²:

ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, որոնք կազմում են հայ գրականության մեջ առաջին ոչ պաշտոնական նամակների ժողովածուն, հետազոտողները բաժանել են երեք հիմնական խմբի՝ դավանաբանական⁴³, փիլիսոփայական⁴⁴ (օրինակ, Մագ. 73 (ԱԱ), 80 (ԻԹ)) և ընտանեկան⁴⁵: Կան և քաղաքական իրադարձությունների վերաբերող նամակներ: Աբեղյանը նշել է գիտության և ուսման հարցերի նվիրվածները⁴⁶:

⁴² Մ. Աբեղյան, նշ. աշխ., էջ 50:

⁴³ Կարևորագույններն են «Առ Աբրեհիմ ամիրայն վասն հաւատոց» (Մագ. 9 (Հ)) երկարաշունչ նամակը, որում Գրիգորը պատասխանում է Աբրեհիմ հագարացի ամիրայի (նշելով, սակայն, որ նրա մայրը հայ էր, և նա լավ տիրապետում էր հայերենին)՝ քրիստոնեական կրոնին վերաբերող տասներկու տարակուսամբներին (հմտ. Գ. Զարպհանալեան, նշ. աշխ., էջ 462), և նույն անձին հասցեագրված «Պատասխանի թղթոյն Աբրեհիմի ամիրայի, գոր խնդրեաց մի վասն իմաստասիրութան և մի վասն հաւատոց» (Մագ. 26 (ՀԱ)). վերջինում նա նաև «Իմաստասիրում» է և առասպել պատմում: Նշված վերնագրերում ամիրայի անվան «Իբրահիմ» ձևն ըստ երևույթին Կոստանյանցի առաջարկած ուղղումն է. մեր օգագործած ձեռագրերում (նաև շատ ուրիշ ձեռագրերում, որքան որ թույլ են տալիս դատել ձեռագրացուցակները) անունը հանդէ է գալիս «Աբրահամ», «Աբրեհիմ», «Աբրեհեմ», «Աբրահիմ» ձևերով: Անուան «Իբրահիմ» ձևը հանդիպում է նամակի բնագրում (Մագ. 9 (Հ).16):

⁴⁴ Մագիստրոսի փիլիսոփայական հայացքների ֆննդությունը տես Վ. Կ. Զարյան, Հայ փիլիսոփայության պատմություն, Եր., 1975, էջ 369-375: Ս. Արևշատյանը նշել է Դավիթ Անհաղթի մեծ ազդեցությունը Մագիստրոսի վրա, սակայն նկատել, որ Գրիգորի նորապատանականությունը, պահպանելով Դավթի գաղափարների հիմնական մասը, զգալիորեն հակվում է դեպի փիլիսոփայական ռացիոնալիզմը, ինչպես և դեպի ուժգնացող բնափիլիսոփայական հոսանքը (Ս. Ս. Արևշատյան, «Գրիգոր Մագիստրոս», Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները, V-XVIII դարեր, Եր., 1976, էջ 208): Նա առհասարակ մեծ նշանակություն էր տալիս բնական գիտություններին և մաթեմատիկային, որոնք նախապատրաստում են մարդկային միտքը գերագույն գոյի ըմբռնմանը, տես անդ, էջ 209-210:

⁴⁵ Գ. Զարպհանալեան, նշ. աշխ., էջ 461, V. Langlois, "Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros", *Journal asiatique*, T. VI, 13 (1869), p. 19, M. Leroy, *op. cit.*, p. 278: Ֆ. Կոնիբիին անգլերեն է թարգմանել 11 (ԽԵ) նամակից մի զգալի հատված, տես F. Conybeare, *A Collation with Ancient Armenian Versions of The Greek Text of Aristotle's Categories, De interpretatione, De mundo, De virtutibus et vitiis, and of Porphyry's Introduction*, Oxford, 1892, p. VIII-IX, նաև այլևայլ հատվածներ (4 (ԿԷ), 5 (ԿԸ), 35 (ԿԹ), 44 (ԾԹ) նամակներից), տես F. Conybeare, *The Key of Truth*, Oxford, 1898, p. 141-151:

⁴⁶ Մ. Աբեղյան, նշ. աշխ., էջ 39: Այդպիսիք են «Առ Կիրակոս յոյն դպիր» (Մագ. 41 (ԽԷ)), «Առ նոյն հայր սրբոյ Կարապետին» (Մագ. 65 (ԻԿ)):

Մի քանի նամակում արժարժվում են Գագիկ Բ արքայի հետ հեղինակի բարդ հարաբերությունները⁴⁷ «Առ որդին Աշոտի պատասխանի, մինչ զհարէն իւր գրէր բանս կեղերջականս» (Մագ. 8 (ՀԲ)), «Պատասխանի կաթողիկոսին յաղագս Գագիկայ, որ ասեր թէ խորհին կորուսանել զքեզ» (Մագ. 19 (Գ)), «Պատասխանի տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի սակս տրտնջելոյ զորդւոյն Աշոտի, մինչ կինն վաղճանեցաւ» (Մագ. 20 (Դ)), «Պատասխանի թղթոյն Գագիկայ որդւոյն Աշոտոյ, եկեալ վասն ոչինչ իրաց վայրապար զկնի կրանաւորաց սակս պարտուց ինչ նոցա ի գաւառէն Տարանոյ» (Մագ. 55 (ՀԳ)): Մի նամակում անդրադարձ կա Գագիկի առողջական խնդիրներին (Մագ. 61 (ԻԲ))⁴⁸:

Խիստ անձնական ու մտերմիկ են մանկահասակ որդու հիւանդութեանն ու մահվանը նվիրված նամակները՝ «Առ եպիսկոպոսն Մոկաց և Մանազկերտոյ պատասխանի թղթոյն մխիթարութեան» (Մագ. 68 (Լ)), «Առ հայրն սրբոյ Կարապետին Սարգիս եւ առ այլ եղբարսն» (Մագ. 69 (ԻԵ)), «Պատասխանի տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին Հայոց մխիթարական թղթին» (Մագ. 70 (Ձ)): Նոյն ոգով է գրված «Պատասխանի թղթոյն տեառն Յովհաննիսի Սիւնեաց արքեպիսկոպոսի յաղագս Վահրամայ հարեղբար իւրոյ կատարման մարտիրոսութեամբ» (Մագ. 18 (ԺԱ)) նամակը, որի որոշ հատվածներ շարադրված են ճարտասանական հնարքներով:

«Պատասխանի Սարգսի վարդապետին ու ողբս ի վերայ Արամեան նահանգի» (Մագ. 24 (ԺԹ)) նամակում Հայաստանի ողբալի վիճակը ստիպել է Մագիստրոսին հռետորական հարցերով ոգեկոչել Մովսես Խորենացու «ազգաբանութեան» ցուցակի նահապետներին՝ սկսած Հաբեթից, այնուհետև թագավորներին, մինչև վերջին Վաղարշակ, և Բագրատունեաց նահապետներին: Ութ տասնյակից ավել անուններից յուրաքանչյուրը նա բնորոշել է անվան արտաքին ձևին համահունչ մակդիրներով (ինչպես «ո՛ւր Անուշաւան՝ անուշակացն կազմիչ եւ բարութեան յարդարիչ, ո՛ւր Պարէտ՝ պարառաբար պերճացեալ, ո՛ւր Արբակ՝ արբանեակ բարեաց...»), այնինչ Խորենացու մոտ դրանց կեսից ավելին լուկ անուններ են:

Անզուսպ զայրույթով է գրված «Առ Տ. Պետրոս կաթողիկոս» (Մագ. 58 (Ը)) նամակը. այն ոմն հոգևորական ներսեսի ամբաստանություն է ի պաշտ-

⁴⁷ Այդ հարաբերությունների վերլուծությունը տես Լ.Գ. Խաչերեան, Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս. Կեանքն ու գործունեությունը, էջ 109-132:

⁴⁸ Հմմտ. Հ. Աճառեան, Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, հատոր Բ. Վեներիկ, 1926, Գլուխ ԽԱ «Հայերէն նոր բառեր Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերուն մէջ» (էջ 171-213), էջ 177. «բաւական ընդարձակ կերպով Մագիստրոս կը խօսի ներհինոյցան վրայ... Ասկէ յետոյ այնպիսի անպարկեշտ բաներ կըսէ Գագիկ Բ-ի և թագուհիին մասին, թէև ծածուկ բառերով, որ հին հայ մատենագրութեան մէջ ուրիշ տեղ տեսնված չէ»:

պանություն կաթողիկոսի: Գրիգորը պարսավում է նրան ամենախիստ համեմատութուններով, վիրավորանքներով ու հայհոյանքներով⁴⁹:

Կան համարյա ամբողջութեամբ բժշկական թեմաների նվիրված նամակներ (Մազ. 60 (ԽԸ), 61 (ԻԲ), 83 (Կ)): Լ. Հովհաննիսյանը նշել է, որ Գրիգորը ծանոթ էր հելլենական բժշկությանն իբրև իսկական մասնագետ (նրա տեղեկությունների աղբյուրներից մեկը Պլատոնի «Տիմէոս»-ն էր) և որ նա ոչ միայն տեսաբան է եղել, այլև գործնական բժիշկ:

Սակայն Մագիստրոսը բառիս նեղ իմաստով բժիշկ չի եղել, այլ քաջ ծանոթ է եղել այդ բնագավառին՝ որպես լայն գիտելիքների տեր մարդ⁵⁰: Ս. Վարդանյանը նույնպես բնութագրել է Մագիստրոսի բժշկագիտական վաստակը⁵¹:

Կան «երաժշտաբանաստեղծական ժանրերի» նվիրված նամակներ. այդ հարցերն արծարծող հատվածներ սփռված են ինչպես Մագիստրոսի թղթերում, այնպես էլ քերականության մեկնության մեջ⁵²:

Որոշ նամակներ բաղկացած են բացառապես մեկ, մեծ մասամբ անհայտ (գուցե և հորինված, տե՛ս ստորև) առասպելի վերապատումից՝ 31 (ԾԲ), 32 (ԾԳ), 33 (ԾԴ), 42 (ՁԲ), 74 (ԺԶ), իսկ 37 (ՁԱ) նամակում մի քանի հայտնի և անհայտ առասպելների շարք է ներկայացված:

Մագիստրոսի թղթակիցների թվում կան երևելի անձինք, ինչպես Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսը (1019-1058), որին հղել է ինը նամակ, վերջին Բագրատունի Փագիկ Բ արքան (1042-1045), Սյունիքի Հովհաննես արքեպիսկոպոսը, ուրիշ եկեղեցական և աշխարհիկ գործիչներ, այլև մտերիմներ, աշակերտներ, նաև մարդիկ, որոնց անունները հայտնի են միայն նրա նամակներից⁵³:

Գրիգորն այլևայլ առիթներով հիշատակում է բյուզանդական կայսերը, նաև հանվանե՝ «եղեալ իմ յաստվածապահ՝ քաղաքին ի Կոստանդնուպոլիս, ի ժամանակս բարեպաշտ եւ քրիստոսապսակեալ արքային Կոստանտեայ Մոնաւմախին» (Մազ. 1. նախաբան. 1), «յաւուրս մերոյ սուրբ եւ քրիստոսապսակեալ ինքնակալ արքային Կոստանդեայ Մոնոմախին» (Մազ. 4 (Կէ).71), «կամիմք

⁴⁹ Այս նամակի մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս Լ. Գ. Խաչերեան, Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս. Կեանքն ու գործունեությունը, էջ 77-81. Խաչերեանը եզրակացնում է, որ ներսերը եղել է թունդրական շարժման պարագլուխներից մեկը:

⁵⁰ Լ. Հովհաննիսյան, «Գրիգոր Մագիստրոսը որպես XI դարու հայ բժշկության ներկայացուցիչ». - «Տեղեկագիր պետական համալսարանի», N 1, 1925, 120-133: Սույն հոդվածում բժշկական թեմայով թղթերի կարևոր և դժվար հատվածներ թարգմանված են աշխարհաբար:

⁵¹ Ս. Վարդանյան, Հայաստանի բժշկության պատմություն, եր., 2000, էջ 85-93. «Անիի բժշկական դպրոց. Գրիգոր Մագիստրոս, Ժ-ժԱ դդ.» գլուխը:

⁵² Ա. Արեշատյան, «Գրիգոր Մագիստրոսի երաժշտական ժառանգությունը», ՊԲՀ, 2012, 3, էջ 78-94: Սույն հոդվածում մեջբերված և մեկնաբանված են մի շարք այդօրինակ հատվածներ:

⁵³ Տե՛ս Կ. Կոստանյանցի «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթակիցները» ակնարկը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 281-312:

յաւժարութեամբ դարձեալ երթալ առ մերն քրիստոսապսակեալ արքայ» (Մագ. 50 (ԻԱ).14). մեկ անգամ էլ թարգմանել է նրա մականունը՝ «սուրբն այն և բարերարն Կոստանդիանոս արքայ, Մանամախն անվանեալ, այսինքն միամարտիկ» (Մագ. 48 (ԽԴ).3):

Աստվածաշունչը, ինչպես նոր, այնպես էլ Հին Կտակարանը, Գրիգոր Մագիստրոսի համար ներշնչանքի աղբյուր էր և գլխավոր հեղինակություն: Նրան ամբողջութեամբ նվիրված է «Տաղասացութիւն» պոեմը, իսկ թղթերում Գրիգորը նրանից բազմաթիվ մեջբերումներ է արել, վերապատմել կամ ակնարկել դրվագներ, օրինակներ բերել, համեմատություններ արել:

Տեղեկությունների և ներշնչանքի կարևոր աղբյուր է նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որի ազդեցությունը կարելի է տեսնել բազմաթիվ նամակներում⁵⁴:

Զուգահեռներ կան նաև սրբերի վարքերի և այլ աղբյուրների հետ:

Գրիգոր Մագիստրոսի գրվածքները, այդ թվում և շատ նամակներ, աչքի են ընկնում խրթին ոճով. իզուր չէ Յոզեֆ Մարկվարտը բնորոշել նրան որպես «հայկական կրկոփրոն»⁵⁵ (կրկոփրոնը Ք.ա. երրորդ դարում Ալեքսանդրիայի գրադարանում աշխատած հույն բանաստեղծ էր, որի «Ալեքսանդրա» պոեմն աչքի էր ընկնում ծայրահեղ խրթնաբանութեամբ): Դրանք դժվարհասկանալի են ոչ միայն լեզվական, այլև բովանդակային առումով, քանի որ լի են այլաբանություններով, ակնարկներով, մթին հատվածներով, հայտնի և անհայտ աղբյուրներից մեջբերումներով ու վերապատումներով, ինչը երբեմն սաստկացվում է բառախաղերով և բաղաձայնությի (ալիտերացիայի) շարաշահումով:

⁵⁴ Օրինակ, «ագն Արամեան» արտահայտությունը՝ «հայ ժողովուրդ իմաստով», որ նա մեկ անգամ է օգտագործել՝ «Արշակ արքայ Հայոց մեծաց և ամենայն նախարարք Արամեան ազինս» (Մովս. Խոր., Գ 28), Մագիստրոսի սիրելին է դարձել. «Մեք յԱրամեան գնդէն եմք եւ հաւատով համեմատ նոցա» (Մագ. 4 (Կէ).81. թոնդրակեցիների խոսքն է), Աբրեհիմ ամիրան «ըստ մար՝ ի մերոյն Հայկեան եւ Արամեան» է (9 (Հ).1), «մակաասարդ քաջաց Արամեան եւ Արշակեան ազգ» (18 (ԺԱ).43), «Արամեան անմտոփին» (21 (Բ).13), «Արամեան սերի հպարտոփին եւ անամոք բնութին եւ խստապարանոց բարս» (21 (Բ).45), «զի մի՛ բնափն Ասֆանագեան եւ Արամեան դպրութինս ի բազմաց սատարեալ ի մոռացումն անկցի» (40 (Խ).9), «Անապարեա՛ եւ փոքա՛, զի եւ Կաղմեանն Արամեան» (78 (ՁԳ)), «Արամեան անուանակոչութեամբ», այսինքն՝ հայերեն (Մագ., Քերակ. Ա.125), «ի վախճանելն մերոց քագաւորացն եւ ի սպառելն ազգին Արշակունեաց գաւա զիրս Արամեան» (Մագ., Քերակ. Գ.39), հմմտ. նաեւ 22 (ԿԱ).22, 61 (ԻԲ).1: Հայաստանը կոչում է «Արամեան նահանգ» (Մագ. 9 (Հ).43, 18 (ԺԱ).1, 19 (Գ).30, 21 (Բ).27, 24 (ԺԹ).24, 25 (Ե).13): Նույն իմաստով է օգտագործել նաև «Ասֆանագեան» (Մագ. 40 (Խ).9, 58 (Ը).58), «Թորգոմեան» (Մագ. 22 (ԿԱ).28, 24 (ԺԹ).7, 17, 58 (Ը).58, 78 (ՁԳ)), «Հայկեան» (Մագ. 9 (Հ).1, 24 (ԺԹ).24, 40 (Խ).6) բնորոշումները: Խորենացու երկն անվանել է «Հայկեան մատեան» (Մագ. 9 (Հ).9):

⁵⁵ St' u Hippolytus, Werke, 4-ter Band, Die Chronik, hergestellt von. A. Bauer, nebst einem Beitrag von J. Markwart, Leipzig, 1929, S. 426:

Անըմբռնելիությունն պատճառներից մեկը նաև նամակների անձնական բնույթն է, այնպիսի ակնարկների առկայությունը, որոնք կարող էին հասկանալի լինել միայն հեղինակին ու հասցեատիրոջը, և այն նամակների բացակայությունը, որոնց նա պատասխանում է: Սակայն խրթնաբանությունն ու անըմբռնելիությունը բացարձակ չեն. կան նաև բավական պարզ ու հստակ գրված հատվածներ:

ԱՆՏԻԿ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԵՎ ՍՅՈՒԺԵՆԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄՆԵՐ

Գրիգոր Մագիստրոսի նամակները լի են հայտնի և անհայտ աղբյուրներից մեջբերումներով ու վերապատումներով: Գրական զուգահեռների և ակնարկների թվում մեծ տեղ ունեն առնչություններն այլալեզու գրականությունների հետ: Բ. Չուգասյանն ուսումնասիրել է իրանական վիպական գրույցների արձագանքները նրա թղթերում՝ ցույց տալով, որ նա օգտվել է իրանական բանավոր գրույցներից, գուցե դրանց տեղական տարբերակներից, որոնց առանձին մանրամասների միակ վկան է⁵⁶:

Էլ ավելի բազմաթիվ ու ծավալուն են հույն հեղինակների հիշատակումները, մեջբերումները նրանցից, անտիկ առասպելական և գրական դրվագների կապակցված վերապատումները կամ սոսկ ակնարկումները: Նշենք, որ Մագիստրոսի ժամանակակից բյուզանդական գրականությունը բնութագրվում է անտիկ ավանդույթների հանդեպ հետաքրքրության աճով, որն իր գագաթնակետին է հասել ի դեմս տասնմեկերորդ դարում ապրած Միքայել Փսելլոսի⁵⁷:

Անտիկ հեղինակներին և գրական ու առասպելական սյուժեներին Մագիստրոսը ծանոթ է ոչ միայն անմիջականորեն. որոշ թեմաներ նա քաղել է հայ հին թարգմանություններից.

ա. Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» երկից. Հոմերոսի «Ոդիսականի» Օտոսի և եփիալտեսի առասպելը (Մագ. 21 (Բ).38 և 60 (ԽԼ).34), Պլատոնի իր դպրոցի մուտքին գրած խոսքերը (Մագ. 21 (Բ).39, Մագ. 60

⁵⁶ Բ. Չուգասյան, «Իրանական վիպական գրույցների արձագանքները Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերում». - «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» 12, 1958, էջ 65-69: Ջ. Ռասսելի կարծիքով, Մագիստրոսը կամ ծանոթ է եղել «Շահ-Նամեի» պարսկերեն բնագրին, կամ էլ նրանից բանավոր հատվածներ է լսել, տե՛ս J. R. Russell, "The *Sah-nāme* in The Armenian Oral Epic," *Armenian and Iranian Studies (Harvard Armenian Texts and Studies 9)*, Cambridge MA: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, and Belmont MA: Armenian Heritage Press, 2004, p. 1066-1067:

⁵⁷ Տե՛ս A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium, The Transformations of Greek Identity and The Reception of The Classical Tradition*, Cambridge University Press, 2008, p. 180. «Տասներորդ դարասկզբին Բյուզանդիան արդեն միջոցներ էր ներդրել ստեղծելու համար դասական կրթության բարդ, սակայն դեռևս ոչ այնքան կարգավորված ասպարեզ: Պետությունը հովանավորում էր բարձրագույն կրթությունը մայրաքաղաքում, որն ուսանողներ էր գրավում բոլոր գավառներից, ստեղծում էր գրադարաններ և արխիվներ»:

(ԽԸ).31 և 73 (ԱԱ).2), Պյութագորական Թեանոյի դրվագը⁵⁸ (Մագ. 4 (ԿԷ).38 և Մագ. 46 (Է).13) 1. այդ երկից Գրիգորը նաև բազում փիլիսոփայություններ և առհասարակ իմացություններ վերաբերող տեղեկություններ է քաղել, հաճախ բառացի նմանություններ,

բ. կիսաթարգմանական «Պիտոլից գրքից». Մեդեայի ձեռքով Պելլիասի կործանվելու պատմությունը՝ (Մագ. 34 (ՀԹ).3, 37 (ՁԱ).7 և 81 (ԼԵ).3),

գ. «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացուց» երկից. Հոմերոսի «Իլիականի» այն դրվագը, որում Ձևը հոնքերը կիտելով սասանեց Օլիմպոսը (Մագ. 9 (Հ).102, Մագ. 26 (ՀԱ).50, Մագ. 33 (ԾԿ).19 և Մագ. 40 (Խ).11), Ալեքսանդր Մակեդոնացու թունավորման և մահվան մի հետաքրքիր մանրամաս (Մագ. 24 (ԺԹ).12), դ. Կեղծ-Նոննոսի Գրիգոր նազիանզացու ճառերում հիշատակվող անտիկ առասպելների մեկնությունից⁵⁹. Կրոնոսի իր զավակներին կու տալու և դուրս ժայթքելու առասպելը (Մագ. 16 (ՀԿ).12), Գանիմեդեսի Ձևից հափշտակվելու և աստվածների մատուցած դառնալու առասպելը և Սոկրատեսի «գոմորական եւ սոդոմայեցի պագշտութեան» մեղադրանքը (Մագ. 20 (Կ).19), Պլատոնի վաճառվելու պատմությունը (Մագ. 21 (Բ).8), Օրփևսի երաժշտությունը ծառեր ու քարեր շարժելու առասպելը (Մագ. 30 (ԾԱ).11), օտարներին Արտեմիսի բազնի վրա սպանող տավրոսցիների առասպելը (Մագ. 31 (ԾԲ).3), Ողիսևսի խելագարության և Պալամեդեսի առասպելը (Մագ. 37 (ՁԱ).9), Ձևի գլխից Ալթենայի ծնվելու առասպելը (Մագ. 12 (ԾԸ).11), Ափրոդիտի փրփուրից ծնվելու առասպելը (Մագ. 47 (ԽԹ).4), իսթմիական սոճու մասին տեղեկությունը (Մագ. 3 (Թ).14 և Մագ. 15 (ՀՁ).8), դելփական խնձորի մասին տեղեկությունը (Մագ. 72 (ԺԵ).6), էմպեդոկլեսի էտնայի խառնարանը նետվելու պատմությունը (Մագ. 84 (ԱՁ).15), ե. Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնից». առասպելական ձևերի մասին Բերոսոսի պատմածը (Մագ. 9 (Հ).79, Մագ. 14 (ՀԵ).5 և Մագ. 16 (ՀԿ).2), Ձև Պիկոսի մասին տեղեկությունը (Մագ. 12 (ԾԸ).11), Աթենքի ձիթենու առասպելը (Մագ. 12 (ԾԸ).11 և Մագ. 15 (ՀՁ).8), Գանիմեդեսի հափշտակության առասպելը (Մագ. 20 (Կ).19), խաղողի որթը Դիոնիսոսից տնկվելը (Մագ. 80 (ԻԹ).2),

զ. Թեոնի ճարտասանական վարժություններից. մահվան դատապարտված Սոկրատեսի սրամիտ ասույթը (Մագ. 9 (Հ).293 և 21 (Բ).9)⁶⁰:

⁵⁸ Կեղծ-Նոննոսի մեկնության մեջ էլ է հանդիպում նման մի դրվագ:

⁵⁹ Որոշ զուգահեռներ նկատել էր արդեն Ակինյանն այդ երկի հրատարակման առիթով, տե՛ս Ն. Ալիևյան, «Նոննոսի Մեկնությունիմ Գրիգոր Աստուածաբանի հինգ հատից», ՀԱ 1904, մայիս, էջ 139-146, յունիս, 165-173:

⁶⁰ Դեռևս Կոստանյանցը նկատել է, որ «Մագիստրոսի թղթերի հատուածների մի քանիսի լուսաբանությունը կարելի է գտնել Դափի Սահմանաց գրքում, Պորփիրի ներածութան մեջ, Գրիգոր Աստուածաբանի հատերի մեկնութեան (իմա՛ Նոննոսի), Աղեֆաանդի պատմութեան մեջ», տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 330-331:

Մագիստրոսը ծանոթ է եղել նաև Պորփյուրիոսի «Ներածության» և Արիստոտելի «Ստորոգութունների» հայերեն թարգմանություններին, Պորփյուրին՝ հավանաբար Դավիթ Անհաղթի՝ նրա երկի մեկնության միջնորդությամբ: Նա խոսում է Ստագիրացու, այսինքն՝ Արիստոտելի տասը ստորոգութունների մասին. դրանք են՝ «գոյացութիւն, որակ, քանակ, առինչ, ուր, երբ, կալ, ունել, առնել, կրել» (Մագ. 11 (տե).7), ինչը ճիշտ է⁶¹, բայց անմիջապես դրանցից առաջ խոսում է Պորփյուրիոսի հինգ, հետո նաև՝ ութ ստորոգութունների մասին, փաստորեն սխալ բնութագրելով դրանք: Հինգն են՝ «սեռ, տեսակ, տարբերութիւն, յատուկ և պատահումն»: Պորփյուրիոսն Արիստոտելի «Ստորոգութունների» իր ներածության մեջ, որտեղ այդ հինգ հասկացությունները կենտրոնական դեր են խաղում, դրանք չի բնորոշել ո՛չ որպես «ստորոգութիւն», ո՛չ էլ որևէ այլ եզրով, Դավիթ Անհաղթն էլ Պորփյուրիոսի ներածության իր մեկնության մեջ անվանում է դրանք «հինգ ձայնք» կամ «բարբառք», այսինքն՝ «եզր»⁶²: Մյուս ութի դեպքում նույնպես Մագիստրոսը սխալվել է. «դիտավորութիւնն, պիտանացուն, պատճառն մակագրութեան, կարգն, վարդապետական յեղանակն, թէ առ ի՞նչ մասն տարբերումն» («տարբերումն» աղավաղում է, պետք է լինի «վերաբերումն») Արիստոտելի ստորոգութունները չեն, այլ այն գլուխները, որոնց համաձայն Դավիթ Անհաղթը նշված ներածության մեկնության մեջ և իր մյուս գործերում առաջարկում է քննել մեկնվող երկերը⁶³:

Պարզել ենք, որ Մագիստրոսը բազմիցս դիմել է նաև հույն հեղինակների բնագրերին. դրանց թվում նշենք Կղեմես Աղեքսանդրացուն, Եվսեբիոս Կեսարացուն, Դիոգենես Լաերտացուն, Պլուտարքոսին, Լիբանիոսին, Հոմերոսի մեկնիչ Եվստաթիոսին, Պավսանիասին, Հերոդոտոսին, Դիոդորոս Սիկիլիացուն, Ապոլոդորոսին, Սվիդասին և ուրիշների⁶⁴: Առանձին դեպքերում արձանագրել ենք բառացի նմանություն, գրեթե թարգմանված հատվածներ, հատկապես Կղեմես Աղեքսանդրացուց: Երբեմն էլ այս կամ այն տեղեկությունը հանդիպում է տարբեր աղբյուրներում, և որոշակի աղբյուր մատնանշելը հնարավոր չէ:

Թվարկվածներից միակ հին աղբյուրը Հերոդոտոսի «Պատմությունն» է. սակայն Արիոնի ու դելֆինի (Մագ. 14 (Հե).7-8) և Պոլիկրատեսի մատանու (Մագ. 37 (ՁԱ).10) պատմությունների պարագայում քիչ հավանական է, որ անմիջական աղբյուրը նրա Պատմությունն է, այլ ավելի շուտ՝ հետագա վերա-

⁶¹ Հմմտ. «Արիստոտելի Ստորոգութիւնն» F. Conybeare, *A Collation...*, Appendix II. Armenian Text, p. 109.26-28:

⁶² Հմմտ. «Ներածութիւն Պորփիւրի» (Դավիթ Անյաղթ փիլիսոփայի Մատենագրութիւնք եւ Թուղթ Գիւտայ կաթողիկոսի առ Դավիթ, Վենետիկ, 1932), էջ 133, Դավիթ Անյաղթ, Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիւրի, համահավաք ֆննական բնագիրը, թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արեշադյանի, Եր., 1976, էջ 8 և այլուր. «հինգ ձայնք», և էջ 24.28 և այլուր. «հինգ բարբառք»:

⁶³ Հմմտ. Դավիթ, Պորփ., էջ 2:

⁶⁴ Իլյար գուգահեռները բերված են մեր հրատարակության ծանոթագրություններում:

պատմողները: Սա համահունչ է Մ. Լերոյի՝ «Գրիգոր Մագիստրոսը և հույն հեղինակների հայերէն թարգմանությունը» հոդվածի⁶⁵ այն պնդմանը, որ Գրիգորը չի դիմել բուն հին հունական գրվածքների, այլ ծանոթացել է դրանց ուշ կոմպիլատորների միջնորդությամբ, իսկ հունական փիլիսոփայության մասին տեղեկությունները քաղել է վաղ քրիստոնյա փիլիսոփաներից:

Հատկապես նշանակալի են զուգահեռները, երբեմն էլ բառացի քաղվածքները քրիստոնեության շատագույն Կղեմես Աղեքսանդրացու (150-211/215) «Խրատ հեթանոսներին» երկից⁶⁶, որի մի զգալի մասը նույնությամբ ընդօրինակել է Եվսեբիոս Կեսարացին իր «Ավետարանական պատրաստության» մեջ: Ավելի հավանական է, որ Մագիստրոսն օգտվել է Կղեմեսի, և ոչ Եվսեբիոսի երկից, քանի որ կան միայն Կղեմեսի հետ զուգահեռ հատվածներ: Այդ երկու աղբյուրների հետ զուգահեռների թվում ուշագրավ է Դիոնիսոս աստծո՝ Տիտաններից պատառոտվելու հազվագյուտ առասպելը, որը Մագիստրոսը վերապատմել է (Մագ. 80 (ԻԹ).7-10), նաև համառոտակի ակնարկել (Մագ. 6 (ՁԷ).19, Մագ. 34 (ՀԹ).2, Մագ. 42 (ՁԲ).2, Մագ. 49 (ԿԲ).9): Կղեմեսից են քաղած տեղեկություններն Աստծո մասին մի շարք հույն փիլիսոփաների և գրողների հայացքների վերաբերյալ (Մագ. 9 (Հ).106-113), Եվնոմոսի ու ծղրիդի պատմությունը (Մագ. 26 (ՀԱ).49), Պերսեփոնեի հազվագյուտ «Փերեփատտէ» մականունը («Փերափտէ» ձևով) ու Ջևսի՝ նրա հետ խառնակվելու պատմությունը (Մագ. 36 (Ձ).6) և շատ ուրիշ գրվածքներ:

Հունական ոչ այնքան հայտնի անունները հաճախ աղավաղվել են, քանի որ գրիչների համար դրանք անծանոթ ու անհասկանալի էին. այսպես Ատալանտես դարձել է «Աստեղանտէ», իսկ Հիպոպոմենեսը՝ «Պոմպենէս» (Մագ. 37 (ՁԱ).8), Թեանոն՝ «Թէոլինեան» (Մագ. 4 (ԿԷ).38) և «Թիոլինա» (Մագ. 46 (Է).14), Հեսիոդոսը՝ «Միովդոս», իսկ Կոստանյանցի բնագրում «Սերովդոս» (Մագ. 9 (Հ).109), Եվնոմոս Լոկրացին՝ «Ենոմիոս Աղեկատրացի» (Մագ. 26 (ՀԱ).51), Պելիասը՝ «Պէլաս» (Մագ. 81 (ԼԵ).3, ի դեպ Կոստանյանցի բնագրի «Պելոսոսն» ընթերցումը մեր համեմատած երեք ձևագրի հիման վրա սրբագրվում է «Պէլասն»), և շատ ուրիշներ: Դեռ մնում են աղավաղված անուններ, որոնց ճիշտ ձևերը կոահելուն ուղղված մեր ջանքերն ու հնարամտությունն արդյունք չեն տվել:

Որոշ դեպքերում Մագիստրոսն աղավաղել է աղբյուրի տեղեկության իմաստը: Օրինակ, «բազմազան խորտկաց, առաւել քան ի Պեղղէ Թեսաղացւոց զգոհն հարիւրավոր Արամազդայն տաւնի, յորս Թէոպոմպոս էր Ղակեդեմոնացւոց թագաւորն, եւ Եւրիպիդէս ի տեսարանին երգէր, Մոնեմոս պատմէր ի Թոմացւոց ժողովին ի Պեղղէ Թեսաղացւոց» (Մագ. 16 (ՀԳ).4) հատվածի աղ-

⁶⁵ M. Leroy, *op. cit.*, p. 287.

⁶⁶ Clément d'Alexandrie, *Le protreptique*, ed. C. Mondésert, Paris, 1949 (*Sources chrétiennes* 2).

բյուրն է Կղեմես Աղեքսանդրացու «Խրատ հեթանոսներին»: Գանգատվելով հեթանոսների աստվածների պահանջած դաժան զոհաբերություններից՝ նա պատմում է. «Եվ ահա, ժանտախտի պես վրա հասնելով քաղաքներին ու ազգերին, (աստվածները) դաժան զոհեր էին պահանջում: Արիստոմենես Մեսսենացին Իթոմետական Զևսի պատվին կոտորեց երեք հարյուր հոգի, կարծելով, թե այսչափ ու այսպիսի հարյուրավոր զոհաբերությունը լավ նշաններ կբերի (հմմտ. «զզոհն հարիւրավոր Արամազդայն տաւնի»): նրանց թվում էր Թեոպոմպոս Լակեդեմոնացին՝ այդ ազնվազարմ զոհը: Տավրոսցիները մի ցեղ են, որ ապրում է Տավրական թերակղզում. եթե իրենց մոտ ծովով եկած ինչ օտարերկրացու բռնեն, անմիջապես զոհաբերում են Տավրոսական Արտեմիսին: Այդ զոհաբերությունները բեմի վրա ներկայացնում է Եվրիպիդեսը, իսկ Մոնիմոսը պատմում է «Ջարմանահրաշ պատմությունների» իր ժողովածուի մեջ, որ Թեսսալիայի Պելլեում մի աքեացի մարդ զոհաբերվեց Պելևսին ու Քիրոնին» (Clem. *Portr.* 3.4-18-5.1): Մագիստրոսի տարբերակը խիստ համառոտված է. փաստորեն երկու դրվագ խտացել-դարձել են մեկ: Հետևաբար հստակ չէ, որ Թեոպոմպոս զոհ էր, պարզ չէ, թե ինչի մասին է երգել Եվրիպիդեսը, իսկ ամենամեծ սխալը «ի Թոմացոց ժողովին» (թվում է, խոսքն ինչ-որ Թոմա կամ Թոմե քաղաքի բնակիչների հավաքի մասին է) արտահայտությունն է, որ հունարեն աղբյուրի «Ջարմանահրաշ պատմությունների» ժողովածուի մեջ» (ejn Qaumasawn sunagwgh/`) խոսքերի թյուր մեկնաբանություն է (սկզբնապես, հավանաբար եղել է «ի Թումասացոց ժողովին»): Ավելին, նշված սխալ արտահայտությունը՝ «ի Թոմացոց ժողովին» ձևով հայտնվել է մեկ այլ առեղծվածային պատմության մեջ. Եվնոմիոսի մոտ կրթվող և երաժշտությանը զբաղվող «Պաղեստին Աղէկտրացի»-ն (Աոկրացին⁶) Դեմետերի տոնին երգ էր երգում: Երկարաշունչ ու ճոռոմ խոսքերով նկարագրվում է երգը, հետո ասվում, որ Դեմետերը կամեցավ ցույց տալ իր նշանները և տատանումներով շարժեց երկիրը: Դա ստիպեց Պաղեստինին պարել, ինչը մեծ տպավորություն գործեց հանդիսականների վրա: «Իսկ քանի որ Պաղեստինը պատվելի էր Թոմացիների ժողովում, և տարեցտարի նրան յոթ հազար ոսկու պարգև էին շնորհում, նա այլևս չցանկացավ վերադառնալ իր վայրը» (Մագ. 74 (ԺԶ)): Այս դրվագի համար մեզ չի հաջողվել որևէ զուգահեռ գտնել հունահռոմեական գրականության մեջ. գուցէ Մագիստրոսն այն ինքն է հորինել, ոճավորելով իբր հին հունական պատմություն:

Գրիգորը հիշատակում է «այն կաղնիները, որոնք գնում էին մեթեմնացի (ձեռագրերում նաև՝ եթեմնացի) Ամփիոնի հետևից» (Մագ. 15 (ՀԶ).16). այս փոքրիկ հատվածը հետևյալ շփոթություններն է պարունակում: Աղբյուրը դարձյալ Կղեմեսի «Խրատ հեթանոսներին» երկն է, որի սկզբում խոսվում է առասպելական երաժիշտների մասին՝ Ամփիոն Թեբայեցու, Արիոն Մեթիմնացու և այն Թրակացու (խոսքն Օրփևսի մասին է), որը «սոսկ երգով գազաններին էր

ընտելացնում և երաժշտությունը ծառեր՝ կաղնիներ էր տեղափոխում» (Clem. Alex. *Protr.* 1.1.1.4-6): Այստեղ Ամփրոնին է վերագրուել Արիոնի Մեթիմնացի մականունը և Օրփևսի՝ կաղնիներ շարժելու ունակությունը, ինչի պատասխանատուն անշուշտ հեղինակն է:

Գիտարկենք մեկ այլ դրվագ: «Գիտեմք եւ զձկունս զկնի Որփեայ շրջեալ, զդլիինն ստորակայեալ և յինքեան ստանձնեալ, փրկագործելով զնա ի խարդաւանաւ նաւապետաց, յորժամ ի Սիկիլիայ դառնայր պարգեւաւք առատաձիր գանձու, որ մինչև ցայսար ի մեհենին եփեսացւոց նկարագրեալ գտանիւր: Սոյնպես և պղինձ կուեալ, անդրիս կանգնէին» (Մագ. 14 (Հե). 7-8): Սա արձագանքն է Հերոդոտոսի պատմած՝ կիթառահար Արիոնի և դելֆինի պատմություն (հմմտ. Herod. 1.23-24), որը համառոտակի վերապատմել են մի շարք ուշ հեղինակներ, այդ թվում և եվսեբիոսը «Քրոնիկոն»-ում: Սիկիլիայից նավով Կորնթոս ճամփորդելու ժամանակ նավաստիները ուզում են նրան ծովը նետել և տիրանալ նրա գանձերին: Նրա խնդրանքով թույլ են տալիս վերջին անգամ երգել, ինչից հետո նա ծովն է նետվում. մի դելֆին փրկում է նրան և տանում Տենարոնի հրվանդան, որտեղ այժմ (Հերոդոտոսի ժամանակ) գտնվում է Արիոնի ընծայած՝ դելֆինի վրա նստած մարդ պատկերող պղնձե արձանը: Արիոնի փոխարեն Մագիստրոսի մոտ այլ երաժիշտ է Օրփևսը, ով հայտնի էր նրանով, որ երգով քարեր ու ծառեր էր շարժում (հմմտ. Մագ. 30 (ԾԱ). 11), իսկ Սիկիլիայի և Պելոպոնեսոսում գտնվող Տենարոնի փոխարէն՝ եփեսոսի մեհյանը:

Նշված անհամապատասխանությունները չեն կարող գրիչների ձեռքի գործ լինել:

Այս պատմությունից անմիջապես հետո Գրիգորը պատմում է ոմն եթովպացու պատմությունը, որի արկածները բավական նման են Արիոնի հետ պատահածին, և որի դեպքում որևէ աղբյուր դժվար է մատնանշել. գուցե դարձյալ Մագիստրոսը ստեղծագործե՞լ է:

Գրիգոր Մագիստրոսի նամակներում դեռևս մնում են բազմաթիվ հանելուկներ, որոնք մեզ չի հաշողվել վերծանել, կամ որոնք հասկանալի են միայն մասամբ: Աղավաղված անունների և տեղեկությունների մի մասի համար պատասխանատու է ինքը հեղինակը, իսկ շատ դեպքերում՝ գրիչները: Բացառված չէ, որ նա վերապատմում կամ հիշատակում է առասպելներ կամ գրական դրվագներ, որոնք այլևս ուրիշ աղբյուրում չեն պահպանվել: Առանձին դեպքերում էլ, ինչպես տեսանք, պատմություններ կամ դրանց մանրամասներ է հորինել: Թվարկենք հանելուկները:

Ինչո՞ւ ագահ շան և ստվերի մասին հայտնի եզովպոսյան առակը վերապատմելիս (Մագ. 16 (ՀԳ). 8-9) նա շանը կոչում է «Պաղմենիդեայն» շուն. ի՞նչ կապ կայ նախաստղատյան փիլիսոփա Պարմենիդեսի հետ: Այն ավարտվում է այսպես. «Ջոր Պաղիսոսի կենդանագրեալ ի Պարմենիդայ տաճարին մերձ մակագրեալ խրատականս այսպիսեաց անիմաստ տոփման»: Ո՞վ է Պաղբոսը.

այդպիսի հունական անուն կարծես գոյություն չունի. այն հիշեցնում է Մադքոսի անունը, որի ականջը Հիսուսի ձերբակալության ժամանակ կտրեց Պետրոս առաքեալը (հմմտ. Յովհ. ԺԸ 10):

Կամ էլ ո՞վ է այն Պարմենիդեսը, որի որդու առևանգման, հրաշալի փրկության, Տավրական Արտեմիսի քուրմ և հայտնի փողահար երաժիշտ դառնալու պատմության մեջ այդ որդուն վերագրված է խորհրդավոր «Պոուփիւռփոնոս» անունը (Մազ. 31 (ԾԲ).8):

Ո՞վ է երեք նամակում հիշատակվող (նաև Մազ. 30 (ԾԱ).7 և 32 (ԾԳ).1) այդ երաժիշտ «Պոուփիւռփոնոս»-ը կամ «Պոուփիւռփոնոս»-ը:

Ո՞վ է «տորբանական Տրոքոնիոս»-ը, որին իր «տախտակ»-ում դիմում է եվրիպիդեսը, և ինչո՞ւ է վերջինս բնութագրված որպես «ճեմական», ինչպիսին նա ժամանակագրորեն էլ չէր կարող լինել (Մազ. 21 (Բ).3):

Ո՞վ է «ատտիկեցի հարուստ Փերեքդէս/Փերեքդէս»-ը (Մազ. 21 (Բ).7), որի անունը հիշեցնում է Պիլթագորասի ուսուցիչ Փերեկիդեսի անունը, որին Մագիստրոսը ճանաչում է. «Եւ Պիլթագորոս ուսեալ է Փերեքդէսայ» (Մազ. 9 (Հ).101):

Ո՞վ է Սաբեղասը, որ պատմել է միայն քնելու ու առատ ուտելիքի մասին երագող Ատտինոսի և նրան դրա համար յանդիմանող «Պոլէպոնոս»-ի մասին (Մազ. 46 (է).3-4):

Ո՞վ է ծեր Կոիտասը, ըստ որի խաղողի որթն առաջին անգամ տնկել է Դիոնիսոսը, և որին հետևում են այլ հույն ժամանակագիրներ ու հեթանոս մատենագիրներ: Կոիտասը նաև պատմել է, թէ ինչպես Դիոնիսոսը գինի պատրաստեց. «Նա հող վերցրեց և երեք կերպ⁶⁷ շաղախեց ջրով ու արյունով, պատրաստելով առաջինը հրագոյն, իսկ երկրորդը՝ կարմրավուն, քանի որ նրա մեջ քիչ արյուն լցրեց, իսկ երրորդն էլ ավելի քիչ քան մյուսները, և ստեղծեց սպիտակը: Եվ սրանցից բազմապիսի այլ տեսակներ պատրաստվեցին» (Մազ. 80 (ԻԹ).5-6):

Ի՞նչ է նշանակում «Դիափիկետեայ» հետևյալ հատվածում. «զնիզակն ի տունկն ձիթենուց յեղափոխեալ ի դղեկին ելլադայ յամուրն Ատտիկէի նախասացեալն Դիափիկետեա կանգնեալ, որ այժմ Աթեանս անուանի» (Մազ. 12 (ԾԸ).11 Աթենան, Ատտիկէի համար մրցակցության մեջ հաղթելով Պոսելդոնին, «նիզակը փոխակերպելով ձիթենու, Հելլադայի ամրոցում, Ատտիկէի միջ-

⁶⁷ Բառարաններում չբացատրված «եռուական» բառը բաղկացած է «եռ» և «որ-ակ» բաղադրիչներից: Մագիստրոսը երկրորդ «որակ» և «որական» բաղադրիչով մի շարք բառեր է ստեղծել «յոզմորական» (Մազ. 29 (Ծ).2, 54 (ԼԳ).9), «ատրորական» (Մազ. 48 (ԽԳ).1, 72 (ԺԵ).9, 80 (ԻԹ).5, 83 (Կ).8), «յոբորական» (Մազ. 80 (ԻԹ).6), «կանաչորակ» (Մազ. 29 (Ծ).7), «ատրորակ» (Մազ. 47 (ԽԹ).21, 61 (ԻԲ).6), «բազմորակ» (Մազ. 60 (ԽԸ).19), «շիկորակ» (Մազ. 60 (ԽԸ).44, 78 (ՋԳ)): Հ. Անադյանը «եռուական» բառը կապում է «եռալ» բայի հետ, տես Հ. Անադյան, Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, էջ 182, Հայերեն արմատական բառարան, Բ հատոր, էջ 30:

նաբերդում, հիմնեց «Դիափիկետեայ», որ այժմ կոչվում է Աթենք»): Աթենքի որևէ հին անվանում հայտնի չէ, բառն էլ հավանաբար աղավաղված է:

Ինչո՞ւ է Անաքսարքոսի՝ իր մարմինը պարկի նմանեցնելու ասույթը վերագրվել ոմն «Եւպոիւրիդէս»-ի (Մագ. 46 (է).14), որի անունը ևս աղավաղված է թվում:

Ո՞վ է Փողոմեոսը, և ինչո՞ւ է նա հիշատակվում փիլիսոփա Պլատոնի և Ալեքսանդր Մակեդոնացու առասպելական հայր Նեքտանեբոսի հետ միասին: Ինչո՞ւ է «Փերեքդէս»-ը (Փերեկիդէ՞սը) կոչվում «որդի Պիկկոսի» (Մագ. 26 (ՀԱ).11), մինչ Պիկկոսն Արամազդի մակդիրն է (Մագ. 12 (ԾԸ).11):

Ոչ Հիպոկրատեսի, ո՛չ Պլատոնի, ո՛չ պոլիթագորական նիկոմաքոսի գրվածքներում, ո՛չ էլ Պյութագորասից պահպանված բեկորներում չի հիշատակվում ոմն Պանիմաքոսի պատմածն այն արքայի փորձությունների մասին, որին ավարի առան տյուռոենացի ավագակները, և որը երկար տարիներ բանտարկված⁶⁸ մնաց իր եղբորորդի Պամփյուլից (Մագ. 46 (է).14):

Աղավաղված է թվում «Բիւտիկացի» «Պիինքողոս»-ի անունը, որը, հավանաբար Պելոպոննեսոսի ափերի մոտ («առ Պելոպանոսի») ալիքների ծփանքից սարսափած, երգվեց աստվածներին երբեք նավով ծով դուրս չգալ (Մագ. 30 (ԾԱ).5), նաև սողոմական մեղքի համար մեղադրվող «առիդինեացն» անունը (Մագ. 20 (Գ).19): Առեղծվածային է

«Պոմպիոսեան Պոսիլէս»-ի և «Սդէս»-ի հակամարտության պատմությունը (Մագ. 33 (ԾԳ).2-13), «Բիւռոս Պենտացու» հետ «Պոսովթինիոս»-ի (կամ «Պուանալթէս»-ի) մենամարտելն ու «Տանտաղէս»-ի օգնությամբ հաղթելը, «Մեստրեմեան» կաթսայի մեջ երեք հազար ցիռ և եղջերու կենդանվույն եփելու առասպելը (Մագ. 34 (ՀԹ).5), յոթհազարանոց հոտեր սնող և բժշկելու զորություն ունեցող Հերակլեսի սոճին (Մագ. 15 (ՀԶ).6), նաև «Պենտոկէս»-ի ու «Ամպոիոդոս»-ի (Մագ. 42 (ՉԲ)), «Ազնետիս»-ի, «Մենոդրոս»-ի, «Աքինոս»-ի ու «Բէլտորոս»-ի որդու դրվագները (Մագ. 37 (ՉԱ).5, 6), անհասկանալի է հունական աստվածների և այլ առասպելական կերպարների շարքում հիշատակվող «Լս և Բեղա» անունը (Մագ. 47 (ԽԹ).4), «լինի ամուսին որփևսական արհեստի» արտահայտությունը (Մագ. 49 (ԿԲ).8), Հոմերոսի հերոս Աքիլեսի անունը Ափրիկանոսի հետ կապելը, ըստ որի նա ոչ միայն քաջ մարտիկ էր, այլև քաղաքաշեն (Մագ. 53 (ԼԲ).2):

Հավանաբար «Օլիմպոսի գագաթը շտապողն» ակնարկ է Հերմեսի մասին. նա պիտի Ապոլլոնի հետ թռչելով գնար Կրետե՞ն ավետելու համար իր հայր Արամազդի (Չևսի) երկնքից իջնելն ու կրկին թագավորելը (Մագ. 84 (ԼԶ).16). այսպիսի առասպել հայտնի չէ:

⁶⁸ «Ի կապարանի» հունարեն desmwithvriou բառի նշգրիտ պատճենումն է:

Առեղծվածային են «Տրոսագայի կաղնի»-ն, որ հովանի եղավ տիռենացիների կողմում հաղթած յոթ բյուր հեծյալների համար. նրանցից յուրաքանչյուրը ճյուղեր կտրեց ու տուն տարավ, իսկ Ապոլլոնի զորությամբ այդ գիշեր կտրած ճյուղերի տեղում եռապատիկ աճ տեղի ունեցավ, և պտուղները տանելու համար յոթ հարյուր սալի կարիք եղավ. նաև Դիոնիսոսի տաճարի մոտ գտնվող սյուռուռենական կաղնին, որի վրայ մագլցած խաղողի որթի պտուղներից հնձանում «եռունկնեան» սափորների մեջ քամվում է յոթ հազար լիտր (գինի), կամ էլ Օլիմպոսի բարձունքին Ապոլլոնի տաճարի («ճեմարան»-ի) կաղնին, որի մի ճյուղի օգնությամբ մի գիշերում շինվեց Կիզիկոն մայրաքաղաքը (Մազ. 71 (ԺԳ).6-9):

Անհասկանալի է Լակեդեմոնացի Թեոպոմպոսի օրոք ապրած «Բիւտական Բրաքսիդէս»-ի պատմութունը: Նա «Կիւթոն» գետի (այդպիսի գետ չկա, հայտնի է Կիթերոն լեռնաշղթան, որի հետ հույները մի շարք առասպելական իրադարձություններ էին կապում) ափին թանկարժեք քարեր թաղեց և դրանով խաբեց Պտղոմեոս Փիլադելփոսի գանձապան «Եւգորոս»-ին, նաև նրանով, որ խոստանալով եթովպիայից ավելի թանկարժեք քարեր բերել, նրանից ոսկի վերցրեց, որը «խաբէութեամբ յափշտակեալ գնաց» (Մազ. 36 (Չ).6-7):

Հետևյալ ցանկը՝ «Պամպէլասն այն եւ Փերեքդէան եւ Արիստոտէլ եւ Ամովն, յորոց եւ Պղատոն եւ Սոկրատէս եւ Պիւթագորաս եւ Պոլիմիդէս եւ Հուսիոս եւ Պիպալիաս եւ այլքն յոգնախումբ ի ճեմարանն Աթենայ գտեալ եւ յելլադայ պատուեալ» (Մազ. 9 (Հ).21), հիմնականում բաղկացած է փրիստոփաների անուններից, որոնցից մի քանիսը տարակուսանք չեն հարուցում: Պամպելասը կարող էր Դիոգենէս Լաերտացուց հայտնի «Պլատոնական Պամփյուլոսը» լինել, Ամմովնը՝ Արիստոտէլի մեկնիչ Ամմոնիոսը, որին հիշատակել է Դավիթ Անհաղթը, Փերեքդեսը պետք է որ Պյութագորասի ուսուցիչ Փերեկիդեսը լինի: Պիպալիասը մնում է անհասկանալի: Տարօրինակ է և «Պոլիմիդէս»-ը, որ հավանաբար առասպելական Տիտան Պրոմէթէոսն է, այս խմբին բոլորովին անհարիր, հմմտ. նրա անվան տարբերակները՝ «Պոլիմիթէս» (Մազ. 9 (Հ).116), «Պոլիմիթոս» (Մազ. 53 (ԼԲ).14), «Պրիմեթէ... Պրիմիթէ» (Մազ. 29 (Մ).4, 6), բայց «Պոլիմիթոս» (Մազ. 45 (ՀԸ).14) և սեռականով «Պոլիմիդէայ» (Մազ. 47 (ԽԹ).3, 71 (ԺԳ).), գործիականով «Պոլիմէդի» (Մազ. 30 (ՄԱ).3): Իսկ «պոլոմիական (փորձութիւն)» (Մազ. 19 (Գ).26), «պոլոմէական... փորձութիւն» (Մազ. 24 (ԺԹ).3) արտահայտությունը Պրոմէթէոսի հետ կապ չունի. այն Դավթի «Սահմանք»-ում նշանակում է «պրիամական փորձություն», այսինքն՝ Տրոյայի արքա Պրիամոսի կրած աղետը⁶⁹:

⁶⁹ Դաւ. Սահմ. Ը 70.19-25. «(Պղոսիմ) հարցեալ յամեմնէ, եթէ՛ աղէ ասա ինձ, ով Պղոսիմ, թէ՛ այնպիսին որ յիւում կենդանութեան ի պոլիմիականս անկաւ փորձութիւնս և գելիոն ետես չարեամբ ըմբռնեալ, և յետ վախճանելոյ գտաւ անթաղ ընկեցեալ, բարեռանիկ գո՞յ թէ՛ ոչ» = Dav. Proleg. 30.32-31.1. kai; ga;r ou|to" ejrwthgei;" e|k

Նամակներում հաճախ են հիշատակվում հին հույն բանաստեղծ Հոմերոսը (Մագ. 1.ՁժԵ, Մագ. 6 (ՁԷ).4, Մագ. 9 (Հ).102, Մագ. 21 (Բ).10, Մագ. 39բ, Մագ. 40 (Խ).11, Մագ. 41 (ԽԷ).4, Մագ. 53 (ԼԲ).1) և նրա հերոսներ Աքիլեսը (Մագ. 1.ՁժԵ, 30 (ՄԱ).7, 40 (Խ).11, 47 (ԽԹ).4, Մագ. 53 (ԼԲ).1), Ոդիսևսը (Մագ. 21 (Բ).10, Մագ. 53 (ԼԲ).), փիլիսոփաներ Սոկրատեսը, Պլատոնը, Արիստոտելը, Պյութագորասը, Էպիկուրոսը և «եպիկուրեայքն»: Մի քանի անգամ կիրառված է «տիւռռենացի» (Մագ. 6 (ՁԷ).16, Մագ. 27 (ԺԼ).29, Մագ. 33 (ՄԳ).9, Մագ. 37 (ՁԱ).5, Մագ. 46 (Է).14, 71 (ԺԴ).6) կամ «տիւռռենական» ասականը (Մագ. 44 (ՄԹ)). այդպես էին հույներն անվանում Իտալիայի հնագույն բնակիչներին՝ էտրուսկներին:

ԸՆԾԱՆՆՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մագիստրոսի թղթերում առկա է հետևյալ ժանրային առանձնահատկությունը: Որոշ նամակների սկզբում նշվում են Գրիգորի ու նրա հասցեատերերի՝ միմյանց ուղարկած նվերները, իսկ առանձին նամակներ ամբողջովին նվիրված են դրանց: Այսպես, նա խնդրում է Պետրոս կաթողիկոսին ուղարկել իրեն սուրբ Եփրեմի՝ հավատքին նվիրված գրվածքները (Մագ. 7 (Ա)), այնուհետև դարձյալ դիմում է նրան՝ Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնն» ուղարկելու խնդրանքով (Մագ. 21 (Բ)), իսկ մեկ այլ նամակում գրում, որ գրքերը ստացել է և կարդացել (Մագ. 25 (Ե)): Մոկաց և Մանազկերտի եպիսկոպոս Գրիգորին հասցեագրված կարճ նամակը Մագիստրոսն ընծայել է նրան իր ուղարկած մի կաթսայի նկարագրությամբ (Մագ. 81 (ԼԵ)): Այլ նամակում նա խնդրում է ոմն Գևորգ վարդապետի ուղարկել իրեն Երեմիա մարգարեի մեկնությունը⁷⁰ և խոստանում վերադարձնել, եթե հասցեատերը, ըստ երևույթին ծեր մարդ, ողջ մնա (Մագ. 66 (ՄԵ)): Իսկ իր աշակերտներ Բարսեղին ու Եղիսեին խնդրում է ուղարկել իրեն Արիստոտելի գիրքը, որ «փոխանդ Աստուծոյ» (այսինքն՝ Պետրոս կաթողիկոսը) տվել է նրանց (Մագ. 11 (ԽԵ)):

Այս վերջին առիթով Մագիստրոսը շարադրում է իր ուսումնական ծրագիրը. պետք է սկսել քերականությունից՝ «հանդերձ թարգմանութեամբք», այնուհետև անցնել հոետորական արվեստին՝ «երիւք հանդիսիւք», ակնարկելով ճարտասանության երեք սեռերը (ատենական, բաղխոհական և կացրդական), «անսխալ տրոհութեամբ» (հունական ճարտասանության տեսությունը

tino" o{ti oJ ejn th`/ zwh`/. priamikai`" peripesw;in sumforai`" kai; jIliavda kakw`n peribebhlmevno" kai; meta; teleuth;in ejrrimmevno" altafo" eujdaivmwn ejsti;in h] ou[; ձ. Աճառյանը բառը կապում է Proméu՝ անվան հետ, տե՛ս ձ. Աճառեան, Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, հատոր Բ, էջ 204:

⁷⁰ Այդ մեկնությունը «գրեալն է Ասողնկայ երջանիկ ծայրագոյնն ծերոյ». Կոստանյանցի կարծիքով, դա պատմագիր Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկն է, տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 307:

կարևորում էր ճառերի բաժանումը որոշակի մասերի), հետո ուսումնասիրել «Սահմանք»-ը (Գավիթ Անհաղթի) և պլատոնական ու արիստոտելական գրվածքները, նաև պլուտարխական երկրաչափությունը, սակայն այս ամենից առաջ պետք է քաջածանոթ լինել Հին ու Նոր Կտակարաններին և առասպելներին, նաև «հոմերական և պղատոնական նախասական»-ին:

«Յաղագս նռանց բան կատականս առ եփրեմ եպիսկոպոս Բջնույ» վերնագիրը կրող թղթում (Մագ. 12 (ՄԸ)) Գրիգորը հիշատակում է նրանից ստացած նոները: Երկու նամակում հիշեցնում է Թոռնիկ Մամիկոնյան իշխանին, որ նա խոստացել էր իրեն կարմրախայտ ուղարկել (Մագ. 14 (ՀԵ), 16 (ՀԳ). 1), մեկ այլ նամակում գրում է նույն իշխանին ծառի մասին, որ նա խնդրել էր իրեն ուղարկել սեղան պատրաստելու համար (Մագ. 15 (ՀԶ)), մի նամակ էլ հասցեագրված է «ոմն իշխանի, որ խոստացել էր կաթսա և զլանում էր ուղարկել այն» (Մագ. 34 (ՀԹ)):

Ուշագրավ է, որ X-XII դդ. բյուզանդական նամակագրության մեջ սիրված թեմաներից էր ուղարկված ու ստացած նվերների քննարկումը. դրանց թվում հաճախ են հիշատակվում ձուկ, նուռ, գրքեր⁷¹: Մագիստրոսն անկասկած այդ ավանդույթի կրողներից մեկն է:

Նշենք, որ գրքերին նվիրված նամակները գրված են ամենայն լրջությամբ, իսկ մյուս ընծաներին նվիրվածները կատակներ են (վերը հիշատակեցինք «Յաղագս նռանց բան կատականս»), հաճախ սեփական գիտելիքները ցուցադրելով տվյալ թեմայի շուրջ «իմաստասիրելու» միջոց:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԵԼՆ ՈՒ ՊՈՒԵՏԻԿՈՍԵԼԸ

«Իմաստասիրել» բայը Գրիգորի բառապաշարում ավելի հաճախ նշանակում է ոչ թե «զբաղվել փիլիսոփայությունով», այլ քննարկել որևէ թեմա, օրինակներ բերելով Աստվածաշնչից և այլ գրքերից. այդ իմաստը հատուկ էր հունարեն *filosofeuw* բային⁷²: Երբեմն «իմաստասիրելու» փոխարեն Մագիստրոսը նույն իմաստով օգտագործում է մեկ այլ բայ՝ «պուետիկոսել», որը համեմատելի է հունարեն հազվագյուտ *poihtikeuvmoi*⁷³ «բանաստեղծորեն խոսել» բայի հետ: Իմաստասիրելիս կամ պուետիկոսելիս, նա ցուցադրում է իր բազմակողմանի հետաքրքրությունները, գիտելիքները, ինչպես հայկական, այնպես էլ հունական, իսկ երբեմն և պարսկական գրականությանն իր քաջածանոթությունը, նաև սրամտությունը:

Ի դեպ, Մագիստրոսն իմաստասիրում է ոչ միայն ընծաներին նվիրված նամակներում, այլև զանազան այլ թեմաներ քննարկելիս, ասենք, Աստծոյ

⁷¹ A. Karpozelos, "Realia in Byzantine Epistolography X-XII cc.," *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 77, issue 1 (1984), p. 20-37.

⁷² Այս նմանությունը նկատել էր Աբեղյանը, տե՛ս Մ. Աբեղյան, *նշ. աշխ.*, էջ 40:

⁷³ Steph. Gramm. *Rhet.* 311.12, 312.5, 312.8, Eustath. *Ad Hom. Il.* 1.125.12:

բնության (Մագ. 9 (Հ)), նռան (Մագ. 12 (ԾԸ)), ձկների (Մագ. 14 (ՀԵ), 16 (ՀԴ), 56 (ԺԲ))⁷⁴, ծառերի (Մագ. 15 (ՀԶ)), եկեղեցու (Մագ. 17 (ՀԷ)), հեթանոս իմաստունների մասին, օրինակ բերելով ոմն ատտիկեցի Փերեկիդեսին (դժվար է ասել, թե դա ով է), Պլատոնին, Սոկրատեսին, Հոմերոսին, Դեմոսթենեսին, Ողիսևսին (Մագ. 21 (Բ).10), այլ տեղ իմաստասիրում է քնի (Մագ. 33 (ԾԴ)), Շապուհ անվան (Մագ. 44 (ԾԹ)), բուժման սխալ մեթոդի (Մագ. 61 (ԻԲ)), կաղնու (Մագ. 71 (ԺԿ)), ձիերի (Մագ. 76 (ԺԷ)), խոզերի (Մագ. 77 (ԿԵ)) մասին, հաջորդ նամակում՝ «պուեստիկոսում» խնձորի մասին (Մագ. 72 (ԺԵ)), իմաստասիրում է Դիոնիսոսի, խաղողի որթի և գինու (Մագ. 80 (ԻԹ)), կաթսաների (Մագ. 81 (ԼԵ)), լեռների (Մագ. 84 (ԼԶ)), «հազար» բույսի և «հազար» թվի (Մագ. 88 (ԼԹ)), ոմն գիսախոբիվ կրոնավորի առիթով խստակրոն կենցաղի (Մագ. 87 (ԿԶ)) մասին:

Բերենք Մագիստրոսի իմաստասիրելու օրինակներ և փորձենք մեկնաբանել:

«Առ տէր Գրիգոր» կարճ նամակում (Մագ. 81 (ԼԵ)) նա գրում է. «ահա ուղարկել եմ քեզ մի գեղեցիկ փայտե տաշտակ՝ մանվածապատ զարդերով, ավելի մեծ, քան «թեսպոտական սանը». այն չափերով հավասար է Ափրոդիտեի սանին, որ կանգնած է ստադիոնում եռոտանու վրա՝ կնոջ արձանի գագաթին: Այստեղ հիշատակեմ նաև պելոպեան սանը, որից խլրտալով երևում էր պատառոտված խոյը, իսկ Պելիասը՝ նրանից հանվելուց հետո այլևս չէր երևում: Ի՞նչ կարիք կա, որ մենք այս բաները քեզ հիշեցնենք. դրանք սան չէին, այլ սկավառակ կամ ասես բաժակ: Դրա համար այժմ լռելով, չեմ ուզում քեզ համար սաների մասին ավելի շատ օրինակներ բերել, այլ դրանք կգտնես այլուր, որտեղ մենք իմաստասիրել ենք»:

«Թեսպոտական սանը» կենտրոնական Հունաստանում, Էպիրոս քաղաքում գտնվող Դոդոնեի պատգամատան պղնձէ կաթսան կամ զանգն էր: Բացի դոդոնական հայտնի կաղնու տերևների սոսափյունից, գուշակություններ էին

⁷⁴ 56 (ԺԲ) նամակը տարբերվում է մյուսներից իր այլաբանական բովանդակությամբ: Սանջյանի և Տերյանի կարծիքով (A. Sanjian, A. Terian, "An Enigmatic Letter of Gregory Magistros," p. 91), «Արածանուց եկած դուղակը» մի անկոչ հյուր է, հավանաբար Տարոնից եկած մի ժամանակավոր կենվոր, գուցե մի աղանդավոր միսիոներ: Նա եկել է մի վանական համայնք, որտեղ Գրիգորը հեռացել էր կյանքի վերջում. դա կարող էր լինել իր կառուցած կամ վերականգնած վանիցի մեկը՝ Հավուց Թառը Գառնիի մոտակայքում, կամ Բջնիի Ս. Աստվածածինը, կամ էլ Ծաղկոտնի Կեչառիսը: Անընդունելի է թվում հողվածագիրների առաջարկը նամակի նախավերջին պարբերության «ի... Քսիստոսթեայ» մեկնաբանելու որպես «ֆսիսիլե» («քրածուկ») հունարեն նույնիմաստ ζῆφιά" բառից: Սա «Քսիստոսթեայ»-ն է (բացառական հոլովով)՝ նույն, ինչպես նրան կոչում են եվաեթիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն»-ը և Մովսես Խորենացին (հմմտ. նաև Մագ. 3 (Թ). «Ողնափայտ սա Քսիստոսթեայ», Մագ. 77(ԿԵ).2. «Երկուս գնոսա նաւակառոյցն Քսիստոսթեայ ի տապանն ընդունել ի հրամանն Աստուծոյ», Մագ. 80 (ԻԹ).1. «սո ի Հրէից և յաստուածելէն մատենից, նաև ի Քաղղեաց զՔսիստոսթեայ իմանամք գործ տնկեալ»):

արվում նաև այդ պղնձե զանգի արձակած ձայներով: Թեսպրոտները հոմերոսյան ժամանակներում այդ տարածքում բնակվող ժողովուրդ էին: «Թեսպրոտական սան» արտահայտությունը սովորական չէ (սպասելի էր «Դոդոնեի սանը») և ուղղակիորեն քաղած է Կղեմէսի «Խրատ հեթանոսներին» երկից, որտեղ այն հիշատակվում է որպես սին հավատալիքների մնացուկ:

Մեջբերված հատվածի հաջորդ նախադասությունն է՝ «Այն չափերով հավասար է Ափրոդիտեի սանին, որ կանգնած է ստադիոնում («ի ստադիոն» արտահայտությունը եվսեբիոսի «Քրոնիկոնից» է) եռոտանու վրա՝ կնոջ արձանի գագաթին»: Այս տարօրինակ դիտարկման հիմքը հավանաբար ոչ թե գրական է, այլ իրական: Մեկ այլ նամակում էլ (Մագ. 34 (ՀԹ).4) ենք գտնում նման նկարագրություն. «Զանց չեմ առնի, կհիշատակեմ նաև այն սանը, որ կանգնած է Ափրոդիտեի արձանի գլխին, որ այժմ այդ պերճուն ունի իր գագաթին դրված ստադիոնում, ուր հանդիսություն օրը երբայցեցիներն են մտնում»: Այս երկու հատվածներում ամեն ինչ չէ, որ հասկանալի է, մեր թարգմանությունն էլ թերևս հետագայում կարբագրվի, սակայն, թվում է, Մագիստրոսը նկարագրում է մի բան, որ տեսել է:

Այժմ դիտարկենք վերջին համեմատությունը. «Այստեղ հիշատակեմ նաև պելոպյան սանը, որից խլրտալով երևում էր պատառոտված խոշր, իսկ Պելիասը՝ նրանից հանվելուց հետո այլևս չէր երևում»: Վերը նշել ենք, որ այս հատվածի աղբյուրը Մեդեայի ձեռքով պատառոտված Պելիասի՝ «Պիտոյից գրքում» պատմվող հայտնի առասպելն է⁷⁵:

Նամակի վերջում Մագիստրոսը գրում է. «Դրա համար այժմ լուելով, չեմ ցանկանում քեզ համար սաների մասին ավելի շատ օրինակներ բերել, այլ դրանք կգտնես այլուր, որտեղ մենք իմաստասիրել ենք» (Մագ. 81 (Լե).5): Այդ «այլուր»-ը 34 (ՀԹ) նամակն է, որտեղ կան Ափրոդիտեի և Մեդեայի կաթսաներին նվիրված դրվագները. նրա վերնագիրն է «Առ ոմն իշխան, որ խոստացեալ էր կաթսայ և հեղգայր առաքել զնա»:

Ծառի շուրջ իմաստասիրելիս (Մագ. 15 (ՀԶ)), Գրիգորը խոսում է նաև Աթենայի և Պոսեյդոնի՝ Ատտիկէի համար մրցակցության ժամանակ նիզակի խփած տեղում աճած ձիթենու մասին, ինչը հայտնի էր զանազան հունական աղբյուրներից, ձիթենին Օլիմպիական խաղերում պատվելու մասին, ինչին նա կարող էր ծանոթանալ Գրիգոր նազիանզացու ու Կեղծ-Նոննոսի հայերեն թարգմանություններից, իսթմական սոճու մասին (իսթմական խաղերում հաղթողներին պսակում էին սոճիով), որ հայտնի էր նույն աղբյուրներից, Աթենքի միջնաբերդի կեկրոպյան ձիթենու մասին, որին անդրադարձել է եվսեբիոսը «Քրոնիկոնում», ձիթենու՝ հունարեն «էլայա», անունով Հելլադան կոչելը, ինչի մասին գրել է Եզնիկ Կողբացին: Մագիստրոսը չի մոռանում նաև Ծննդոց

⁷⁵ Գիրք պիտոյից, աշխատասիրությամբ Գ. Մուրադյանի, Եր., 1993, IV.4.բ «Եղծ զՄեդեայ», էջ 68.20-29:

գրքից հայտնի Մամբրեի կաղնին, Խորենացուց հայտնի՝ Արմավիրի սոսին և նրա մերձակայքում նյութար Մադեսի հետ կապված իրադարձությունները: Նա հիշատակում է «այն կաղնիները, որոնք գնում էին մեթեմնացի (ձեռագրերում նաև՝ եթեմնացի) Ամփիոնի հետևից»։ այս վերջին հատվածի շփոթությունները նշել ենք վերը:

Այսպիսով, իմաստասիրելու աղբյուրները հաճախ ճանաչելի են կամ պարունակում են հասկանալի շփոթություններ, իսկ առասպելների գործող անձանց անունները երբեմն աղավաղված են: Սակայն ինչպես վերը ցույց ենք տվել, նամակներն առհասարակ, իսկ իմաստասիրելու դրվագները հատկապես, պարունակում են առեղծվածային, անհասկանալի պատումներ, առասպելներ, որոնց որևէ աղբյուր մեզ չի հաջողվել բացահայտել: Բերենք ևս մեկ օրինակ, դարձյալ թարգմանաբար.

«Եթովպացիների երկրում մի մարդածին ծառ կա՝ ափրիգիոն. նրա պտուղը մարգիկ են, որ մրգի պես մազերից կախված են. մազերը կտրելիս, արյան շիթեր են հոսում, և ողբալի ձայներ լսվում: Բանտից ազատված մի աքսորյալ ծովով ճամփորդում է, քամիները հասցնում են նրան այդ վայրը: Տեսնելով ծառից կախվածներին՝ փորձում է որոշ էգերի ճյուղերից կտրել, սակայն նրանք անմիջապես վախճանվում են: Հետո տուփանքով լցված այդ վշտահարը ինչ-որ գահավորակ է պատրաստում և հնարք գտնում նրանցից մեկին մերձենալու, որից զավակներ են ծնվում» (Մագ. 15 (29).11-15): Այսպիսի հեքիաթ կարելի էր ակնկալել «Պատմություն Աղեքսանդրի» երկում, որտեղ նկարագրվում են այլևայլ երևակայական արարածներ, բայց ոչ սրանք: Այդպիսի ծառեր չի հիշատակում նաև Կոսմաս Ինդիկոպլեստեսը (Հնդկաչուն, VI դար) «Քրիստոնեական տեղագրություն» երկում, որտեղ նա զանազան տեղեկություններ է հաղորդել Եթովպիայի, Հնդկաստանի և Յեյլոնի մասին և որի տասնմեկերորդ գլուխը նվիրված է բույսերին ու կենդանիներին:

ԵՂԱՆԱԿԻ ԱՅԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մագիստրոսի նամակներում կան բնության տարերքի պատկերավոր ու դրամատիկ նկարագրություններ. որոշ նամակներ ամբողջովին նվիրված են այդ թեմային և ունեն խոսուն վերնագրեր՝ «Առ Անանիա դարձեալ սակս ձմերայնոյ սաստկութեան» (Մագ. 29(Ծ)), «ՅԱնանիա, գոլով յուղուոջ, երկուցեալ ի հոսանուտ հողմոյ յաւուրս ձմերայնոյ» (Մագ. 30 (ԾԱ)), «Յաւուրս ձմերայնոյ եղեալ ահագին որոտումն յամսեան յԱհի, որ էր քսաներորդ, եւ զայսոսիկ գրեաց ի Գրիգոր եպիսկոպոսն Մոկաց եւ Մանազկերտոյ, սակս էլոյ եւս անձրեւ սաստիկ» (Մագ. 52 (ԷԳ)), «Ի Գրիգոր եպիսկոպոսն Մոկաց վասն շինութեան դղեկի եւ կանգնելոյ մահարձան» (Մագ. 53 (ԷԲ)), «Առ նոյն եպիսկոպոսն Մոկաց վասն ահագին ցրտոյ եւ սառնամանեաց» (Մագ. 54 (ԷԳ)), «Առ հայրն սրբոյ Կարապետին» (Մագ. 64. (ԻԳ)):

Իբրև դրանց գործող անձինք հանդես են գալիս ծովերի հին հունական աստված Պոսեյդոնը՝ որպես խոնավության և անձրևի խորհրդանիշ, արհեստների, դարբնության, կրակի ու հրաբուխների աստված Հեփեստոսը և աստվածներից մարդկանց համար կրակը գողացած տիտան Պրոմեթևսը՝ որպես ջերմության, տապի, և Զևսի հայր Կրոնոսը՝ որպես ցրտի ու սառնամանիքի մարմնավորումներ: «Հեփեստոս» նաև պարզապես նշանակում է «կրակ»:

Բյուզանդական գրականության մեջ այդ մարմնավորումների կամ այլաբանությունների բացատրությունն ենք գտնում Միքայել Փսելլոսի մոտ, որ Մագիստրոսի կրտսեր ժամանակակից պետական գործիչ ու հայտնի գրող էր, ինչպես նաև Հոմերոսի պոեմների մեկնություններում, որոնք պահպանվել են XII դ. մատենագիր Եվստաթիոս Թեսալոնիկեցու կոմպիլացիայի ձևով, սակայն ներառում են ավելի վաղ ավանդույթը⁷⁶: Հոմերոսի «Իլիականում» (Hom. II. 2.426) արդեն հանդիպում է «շամփուրի վրա հագցրին և պահեցին Հեփեստոսի վրա». խոսքը կրակի մասին է:

Մագիստրոսի հետևյալ հատվածում գործող անձանց դերերը միանգամայն հասկանալի են. «Ապա Մոփք կոչված երկրին մոտ լինելով, իր սև ու սպիտակ, սալաձև սմբակներով երիվարը հեծած՝ աշխույժ ու խիզախ գալիս է հավասար ուժով մենամարտող գոռոզ Պոսեյդոնը (այսինքն՝ անձրևը – Գ. Մ.): Իր հետ վերցրած լինելով արագավազ վրնջացող նոխազին, շտապով նահանջի դեմն է առնում, և Հեփեստոսը Պրոմեթևսի հետ միասին (այսինքն՝ տաք եղանակը – Գ. Մ.) փախուստի են դիմում: Բայց և զգուշավոր խոհեմությամբ մեր լրտեսներից կասկածամիտ կարծիք կազմեցինք, թե Կրոնոսը (ցուրտը – Գ.Մ.), այժեր ու նոխազներ հեծածից հետո դարան մտած, անժամանակ, ասես կանխավ բերելով իր բույրը, պատահել է մեզ» (Մագ. 30 (ՄԱ).3-4):

Սակայն Մագիստրոսի այսօրինակ դրվագներում հանդես են գալիս նաև Ափրոդիտեն, Աթենան, ինչպես և Ապոլոնն ու Արտեմիսը: Ապոլոնը հավանաբար խորհրդանշում է արևը, հմմտ. «արևը կոչվում է Ապոլոն» (Eus. Praep. Evang. 3.1.5), «եթէ նրանց համար Հեփեստոսը կրակ էր և տաք գորություն, Պոսեյդոնը՝ խոնավ էություն..., արևը՝ Ապոլոնը, լուսինը՝ մերթ Արտեմիսը, մերթ Աթենան, կրկին Հեկատեն և էլլիթիան...» (Eus. Praep. Evang. 3.13.21):

Եղանակը նկարագրող դրվագներում Աթենայի և Ափրոդիտեի դերն այնքան էլ հասկանալի չէ. օրինակ, Մագիստրոսը գրում է. «Այսպես այն պոռնիկ փրփրածին Ափրոդիտեն Պոսեյդոն այրի հետ ներգործեց մեզ վրայ Մամիկոնեան դաշտում» (Մագ. 64 (ԻԳ).5):

⁷⁶ Օրինակ բերենք միայն Կրոնոսի համար, իսկ Պոսեյդոնի, Հեփեստոսի ու Պրոմեթևսի դերն ինքնին հասկանալի է, Eustath. Ad Hom. II. 3.640.19-22. Krovno" kai; Tita`ne" uJperbolai; yucrovthto" a[kratoi kai; a[taktoi («Կրոնոսն ու Տիտանները ցրտի անխառն ու անկանոն զեղում են»):

Գուցե «փրփրածին»-ին կապելով Պոսեյդոնի հետ, Գրիգորն օժտել է նրան խոնավ էությա՞մբ. չէ՞ որ նա ծնվել էր ծովի փրփուրից: Ի դեպ, Ափրոդիտեի «փրփրածին» մակդիրը նա կարող էր փոխառել Նոննոսի՝ հունական առասպելների մեկնության թարգմանությունից, կամ Ալեքսանդրի պատմությունից: Այլ տեղ էլ ասում է. «Իբրու գլխոդիտէս, որ ի փրփրոյ և յարենէ ծնեալ» (Մագ. 47 (ԽԹ).4):

54 (ԼԳ). նամակում Աթենան հանդես է գալիս որպես տաք եղանակը խորհրդանշող Պրոմեթևսի և Հեփեստոսի դաշնակից, իսկ Ապոլլոնն ու Արտեմիսը՝ ցրտի մարմնավորում Կրոնոսի: Բացի այդ Պրոմեթևսին ու Աթենային որպես շերմացնող զորություն գաղտնի գորակցում է Գիոնիսոս-գինին:

Հետևյալ հատվածում Հեփեստոսը հանդես է գալիս որպես կրակ, Պոսեյդոնը՝ ջուր, սակայն անհասկանալի է Ջևսի դերը. «Այսպես մենք, կամենալով (եփել) ձկան պատառները, մի քանիսը շամփուրներով Հեփեստոսի վրա դրեցինք, մի մասը եփեցինք կաթսայի մեջ Պոսեյդոնով, մի մասը՝ տապակի վրա հարմար դրված ձիթենու յուղով, մի մասն էլ թաքնված Ջևսի մեջ...» (Մագ. 16 (ՀԳ).5). վերջին այլաբանությունը մեզ չի հաջողվել վերծանել:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄ

Մագիստրոսը հաճախ հիշատակում է իր տեղեկությունների աղբյուրը: «Տաղասացութիւն» պոեմում մեկ անգամ միայն նշում է, թե որ Ավետարանին է այդ պահին հետևում. «Ըստ կարգի սրբբոյ տառին, որպես և գրեալ Մատթէոսին» (Մագ. 1. ՇԿԳ): Թղթերում էլ մի քանի անգամ նշում է Աստվածաշնչի այն գրքերը, որոնցից մեջբերում է անում, օրինակ՝ Ամբակումից և Եգեկիելից (Մագ. 9 (Հ).55): Սաղմոսներից մեջբերելիս երբեմն հիշատակում է դրանց հեղինակ Դավթին (Մագ. 9 (Հ).24, Մագ. 22 (ԿԱ).17):

Գրիգորն իհարկե ի նկատի ունի Մովսես Խորենացուն, երբ, մոռացության մեջ ընկած բազում գրքերի մասին սրտի ցավով խոսելիս, ավելացնում է. «որպէս ի մերոյն Մովսիսէ ուսեալ, գտաք» (Մագ. 21 (Բ).44): Եվս երեք անգամ նա հիշատակում է «մեր Մովսեսին» (Մագ. 24 (ԺԹ).51, Մագ. 46 (Է).5, Մագ. 53 (ԼԲ).2), մեկ անգամ էլ՝ «Հայոց Պատմության» ողբը (Մագ. 27 (ԺԷ).27):

Թոնդրակեցիների դեմ գրած իր առաջին նամակում՝ «Պատասխանի թղթոյն կաթուղիկոսին Ասորոց ի ժամանակին, յորժամ էր դուքս ի Վասպուրական և ի Տարան, զկնի բառնալոյն զմանիքեցիսն յաշխարհէն Յունաց և ի Թոնդրակաց մնացեալսն նոցա կործանեալ...» Մագիստրոսը հիշատակում է Անանիա Նարեկացու՝ թոնդրակեցիների դեմ գրած երկը (Մագ. 4 (ԿԷ).32, 92) և խորհուրդ տալիս իր հասցեատիրոջը կարդալ այն⁷⁷, նաև՝ Եպիփան Կիպ-

⁷⁷ Անանիա Նարեկացու «Հակաճառութիւն ընդդէմ թոնդրակեցոց» հիշատակել են նաև Գրիգոր Նարեկացին, Ասողիկը, Ներսես Շնորհալին և Ստեփանոս Օրբելյանը. հմմտ. Հր. Թամրազեան, «Անանիա Նարեկացու Հակաճառութիւն ընդդէմ թոնդրակեցոց», Մատենա-

րացու «Պարունակաց»-ը⁷⁸ (Մազ. 4 (Կէ).90): Գրիգոր Լուսավորչին խոր Վիրապից հանող Օտայի մասին գրելիս Մագիստրոսն ավելացնում է, որ այդ մասին պատմել է Ագաթանգեղոսը (Մազ. 25 (ե).9):

Նա հիշատակում է Աբյուղենոսին և Բիւռոսին (Բերոսոսին)՝ խորենացու միջնորդութեամբ, նաև Պլատոնի «Տիմիոս» տրամաբանությունը, մեջբերում անելով նրանից Դավիթ Անհաղթի միջնորդութեամբ (Մազ. 9 (Հ).73), Սեղբեստրոսի մատչանը (Մազ. 84 (ԼԳ).12)՝ հավանաբար նրա Վարքը, Գրիգոր Նյուսացու «զհազմությանն և զԲնությանն»⁷⁹ գրքերը, որոնք թարգմանված էին հայերեն, ավելացնելով. «Քանզի մեր ոչ է սովորություն գողաբար զայլոցն իմաստասիրութիւն խորթս մեզ ստեղծանել» (Մազ. 60 (ԽԼ).17): Նշենք, որ «խորթ գրվածք» Դավիթ Անհաղթի երկերում նշանակում է կեղծ, մեկնումեկին վերագրված գործ⁸⁰: Նոյն «երիցս երանելի հայրն մեր Գրիգորիոս»-ի անունը տալիս է աղավնու մասին խոսելիս (Մազ. 45 (ՀԼ).4), ըստ երևույթին ակնարկելով Նյուսացու «Երգ երգոց»-ի մեկնությունը:

Երեք անգամ հիշատակում է Հերմես Եռամեծին, նրա «Առ Ասկղեպիոս սահմանք»-ից մեջբերում անելով «Հերմեոսս մեծ» (Մազ. 9 (Հ).105), «Հերմեոսս մեծ» (Մազ. 26 (ՀԱ).31), «Հերմեոսայմեծ» (Մազ. 53 (ԼԲ).10), հինգ անգամ Հիպոկրատեսին (Մազ. 21 (Բ).22, Մազ. 26 (ՀԱ).55, Մազ. 46 (Է).14, Մազ. 61 (ԻԲ).12, Մազ. 72 (ԺԵ).9)⁸¹, նաև նրա «Եպիդիմական» երկը (Մազ. 26 (ՀԱ).55, Մազ. 40 (Խ).14, Մազ. 83 (Կ).4). այդպիսի վերնագրով երկ գոյություն ունի, և Մագիստրոսը պետք է որ այն հունարեն կարդացած լիներ, նաև այլ բժշկական աշխատություններ, Գալենոս⁸² (Մազ. 60 (ԽԼ).15), Սիսալիոս⁸³

գիրք Հայոց, Ժ հտ., Ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 428: Երկը կորած է եղել, սակայն Գ. Հովսեփյանը գտել և 1914 թ. «Առարատ»-ում հրատարակել է Հովհաննես Երզնկացու կազմած զանազան երկերի ժողովածուի մեջ նրանից պահպանված մի հատված. «Նորին Յովհաննիսի վարդապետի Երզնկացոյ բան համառատ փողեալ յԱնանիայի վարդապետի գրոցն որ ընդդէմ թոնդրակեցոցն»:

⁷⁸ Այս թարգմանական երկը հրատարակված չէ. ձեռագրերում այն կոչվում է «Պարունակաց» կամ «Բացատրութիւն բանից ուրսուն հարձուածողաց», Գ. Զարպիհանյան, *Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ-ԺԳ), Վեներաիկ*, 1889, էջ 418: Հունարեն սկզբնագիրն է Panarion (Adversus haereses): **Epiphanius**, Bände 1-3: *Anchoratus und Panarion*, ed. **K. Holl**, Leipzig, 1:1915; 2:1922; 3:1933 (*Die griechischen christlichen Schriftsteller* 25, 31, 37):

⁷⁹ «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի հեղինակը Նեմեսիոս Եմեսացին է, սակայն ձեռագրերում այն վերագրված է Գրիգոր Նյուսացուն:

⁸⁰ Օրինակ, Դավիթ Պորփ. էջ 4.15-28:

⁸¹ Իսկ «զասկեպեանն եւ զհիպոկրատեանն իմաստասիրել» (Մազ. 80 (ԻԹ).8) ոչ թե Հիպոկրատեսի հիշատակումն է, այլ բժշկական արվեստի՝ հին Հունաստանի ամենահայտնի բժիշկ, արևմտյան բժշկության հայր Հիպոկրատեսի (Ք.ա. ~ 460-370 թթ.) և բժշկության աստված Ասկլեպիոսի անուններով:

⁸² Մագումով հույն հայտնի հոռմեացի բժիշկ (129-199):

⁸³ Սիսալիոս անունով բժիշկ կարծես թե հայտնի չէ. անունը կարող է և աղավաղված լինել:

(Մագ. 60 (ԽԸ).15, Մագ. 61 (ԻԲ).21), Դիոսկորոսինոս⁸⁴ (Մագ. 72 (ԺԵ).10), Հոսիոս⁸⁵ (Մագ. 9 (Հ).113, Մագ. 13 (ԾՁ).3, Մագ. 36 (Ձ).8, Մագ. 45 (ՀԸ).5, Մագ. 46 (Է).14, Մագ. 61 (ԻԲ).16) բժիշկներին, մաթեմատիկոս Նիկոմաքոսին⁸⁶ (Մագ. 46 (Է).14, Մագ. 88 (ՂԹ).10), «Թովնեան արհեստն հռետորական» Թեոնի ճարտասանական վարժությունները (Մագ. 40 (Խ).11):

Աստվածաբանական մի հարց քննարկելիս՝ առաջարկում է. «Ձայս ի Փիլոնէ ուսցիս, քանզի Հրէայ էր եւ ոչ քրիստոնեայ» (Մագ. 9 (Հ).151):

Այնքան էլ հստակ չէ Հակոբ Մծբնեցու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու և Բարսեղ Կեսարացու հիշատակումը (4 (ԿԷ).135):

Մագիստրոսը հիշատակում է Ոլոմպիանոսի՝ ճայի առակը (Մագ. 12 (ԾԸ).7). Եղովպոսի առակները հայտնի էին որպես «Առակք Ոլոմպիանայ»⁸⁷: Մեջբերում է նաև ճանճի և առյուծի առակը (Մագ. 12 (ԾԸ).9-10), որն ըստ Մառի ոչ մի գուգահեռ չունի իր հավաքած առակների մեջ, հավանաբար Մագիստրոսի հորինածն է⁸⁸:

Երբեմն էլ նշում է, որ այս կամ այն պատմությունը «ի գոեհիկս ասեն» կամ «պատմի» կամ «աւանդեալ գտաք» (Մագ. 37 (ՁԱ).12, 49 (ԿԲ).8): Դրանց թվում արտույտի առակն է. զգուշանալով, որ երկինքը չընկնի ներքև, նա մեջքի վրա պառկած ոտքը տնկել էր երկնքին՝ այն պահելու համար: Երբ ոմանք պարսավեցին նրան, թէ՛ «որո՞վ ծղէ ծնգաւք ծառանաս, ծտի՛կ, քո ծովդ խելաւք», պատասխանեց. «Որքան կարեմ, զայն առնեմ»: Գրիգորն իրեն է համեմատում ծիտիկի հետ, երբ ինքը փորձում էր Գագիկ Բ-ին փրկել կործանումից (Մագ. 19 (Գ).27-28):

Հայոց Արտաշես Թագավորի խոսքերը Գրիգորը ևս գտել է «ի գոեհիկս». «Մ տայր ինձ, ասեր, զժուխ ծխանի եւ զառաւաւտն նաւասարդի, զվազելն եղանց եւ զվարգելն եղջերուաց: Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք, որպես արէնն է թագաւորաց» (Մագ. 52 (ՂԳ).6-8): Այս հատվածը, ինչպես նկատել է Մ. Աբեղյանը, ծագում է Վիպասանքից⁸⁹:

⁸⁴ Խոսր Բ. թ. առաջին դարի հույն բժիշկ Դիոսկորոսի մասին է, որի բուսաբուժության հանրագիտարանը մեկուկես հազարամյակի ընթացքում ամենահեղինակավոր ձեռնարկն է եղել:

⁸⁵ Բ. թ. առաջին դարի երկրորդ կեսում ապրած հույն բժիշկ, Հիպոկրատեսի հետևորդ:

⁸⁶ Նորայրութագորական. ապրել է մոտավորապես 60 և 120 թվականների միջև:

⁸⁷ Հմմտ. **Н. Марр**, *Сборники притч Вардана*, ч. I, СПб, 1899, с. 464-465 (առակի ոտսերեն բարգմանությունը):

⁸⁸ Հմմտ. **Н. Марр**, *Сборники притч Вардана*, ч. III, Приложения, СПб, 1894, с. 136-137:

⁸⁹ **Մ. Աբեղյան**, *Երկեր Դ. Հայոց հին գրականության պատմություն*, երկրորդ գիրք (10-15-րդ դարեր), Եր., 1970, էջ 39: Այս վիպական հատվածի և ողջ նամակի վերլուծությունը տե՛ս **Լ. Խաչիկյան**, «Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ Արտաշես Ա-ի վերաբերյալ պահպանված վիպական հատվածի մասին», **Լ. Խաչիկյան**, *Աշխատություններ*, հատոր Ա, Եր., 1995, էջ 115-127: Խաչիկյանի հավաստմամբ՝ Մագիստրոսն այստեղ հիշատակել է որոտման և անձրևի հետ կապակցվող իրեն հայտնի առասպելները, որոնք հիշեցնում են վիշապների դեմ կռվող

«Առ տէր Պետրոս ի ժամանակի խուժան յառնելոյ ի քաղաքին ի վերայ նորա՝ բան մխիթարական եւ հարցումն Անանայի գրոց Շիրակայնոյն, զոր Մեծ Քննիկոնն անուանեն» (21 (Բ)) նամակում Մագիստրոսը խոսում է Անանիա Շիրակացու անհայտացած երկի մասին, ներկայացնելով «Քննիկոն»-ի բովանդակությունը, աղբյուրները և նրա տեղը հայ միջնադարյան ուսումնական համակարգում⁹⁰:

ՆԱՄԱԿԻ ԺԱՆՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հասկանալու համար, թե որքանով են Մագիստրոսի նամակները խարսխված բյուզանդական նամակագրության ավանդույթների վրա, բերենք վերջինիս համառոտ բնութագիրը: Բյուզանդական գրականության մեջ նամակը հատուկ գրական ժանր էր, որ սերտորեն առնչվում էր ճարտասանության հետ: Չորրորդ դարի նամակագիրներ Հուլիանոս կայսրը, Լիբանիոսը, Սինեսիոսը և կապադովկացի հայրերն իրենց նամակներում զուգակցում էին անտիկ և քրիստոնեական ավանդույթները: Հետագայում ժանրի կարևորությունը նվազեց, իսկ IX դարում այն վերակենդանացրեց Կոստանդնուպոլսի Փոտ պատրիարքը:

Գրական այս տեսակն իր գագաթնակետին հասավ XI-XII դարերում Միքայել Փսելլոսի, Եվստաթիոս Թեսսալոնիկեցու, Գրիգոր Անտիոքացու և Միքայել Քոնիատեսի գործերում:

Բյուզանդական նամականիները միշտ կազմվել են հրապարակվելու՝ կամ հրապարակային ընթերցման, կամ էլ որպես գիրք շրջանառվելու ակնկալիքով: Հաճախ նամակները զուտ գրական զարգարանք էին, իսկ բուն տեղեկությունը նամակատարները բանավոր էին հաղորդում, ինչի հետևանքով նամակների բովանդակությունը զուրկ էր կոնկրետությունից ու հստակությունից: Երբեմն նամակները զուգակցվում էին նվերներով:

Ոչ պաշտոնական նամակներն ըստ բովանդակության բաժանվում են դիվանագիտական, աստվածաբանական, գիտական, հանձնարարական, ուսուցանող, պարսավական և մխիթարական տարատեսակների: Երբեմն նամակներում արտահայտվում է սովորական քաղաքավարություն և բարեկամության հավաստումներ՝ հասցեատիրոջ լուծյան մասին ընդհանուր տեղի դարձած գանգատներով: Նամակների և գրական այլ տեսակների, օրինակ, ճառերի միջև խիստ սահմանազատում գոյություն չունեի. նամակը կարող էր վերաճել երկարաշունչ դավանաբանական տրակտատի. այդպիսին է, օրինակ, Փոտ պատրիարքի նամակը Աշոտ իշխանաց իշխանին⁹¹, կամ պատմական ստեղծա-

Արեսի-Վահագնի առասպելը: Իսկ վիպական հատվածի «ծխան» առեղծվածային բառը «ահեկան» ամսի մեկ այլ անվանում է:

⁹⁰ Այդ մասին տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, «Գրիգոր Մագիստրոսը և Անանիա Շիրակացու Քննիկոնը». - «Բանբեր Մատենադարանի» 16, 1994, էջ 16-30:

⁹¹ Տե՛ս Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia, ed. B. Laour-

գործունեության: Նամակների ձևը հնուց ի վեր քիչ էր փոխվում, սակայն քրիստոնեական խոնարհությունը ստիպեց սովորական «Ա-ն ողջունում է Բ-ին» բանաձևը փոխարինել «Բ-ն ողջունվում է Ա-ի կողմից»: հեղինակը համեստորեն խուսափում էր առաջին իր անունը տալուց: Կարևոր էր նամակագրի՝ սուրբգրային և դասական գրականության խորիմացությունների ցուցադրումը: Բանաձևային արտահայտությունները կարող էին զուգակցվել սրամիտ կատակների և իրական զգացմունքների արտահայտման հետ⁹²:

ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆԻ

«Մեկնութիւն քերականի»⁹³ գործը Մագիստրոսը գրել է իր որդի Վահրամի՝ ապագա կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերի (1066-1105) խնդրանքով⁹⁴, հավանաբար 1045 թվականից հետո⁹⁵: Լ. Խաչերյանն այն անվանում է «առաջին ամբողջական և ծավալուն մեկնությունը»⁹⁶: «Մեկնութիւն քերականի»-ն կարևոր տեղ է զբաղեցնում Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականության» մեկնությունների շարքում. այն ամփոփում է նախորդ մեկնիչներ Դավթի, Անանունի, Մովսես Քերթովի և Ստեփանոս Սյունեցու մեկնությունները, նրանից էլ ազդվել են հետագա մեկնիչներ Վարդան Արևելցին, Հովհաննես Երզնկացին, Հովհաննես Ծործորեցին և Առաքել Սյունեցին: Մեկնության ծավալի զգալի մասը քաղ-

das, L. Westerink, vol. 3, Teubner Verlagsgesellschaft, 1985, pp. 4-97: Այդպիսին է և Մագիստրոսի «Առ Աբրեհիմ ամիրայն վասն հաստոց Գրիգորի որդայ Վասակայ ասացեալ» (9 (Հ)) երկարաշունչ նամակը:

⁹² E. M. Jeffreys, A. Kazhdan, "Epistolography", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. in chief A. Kazhdan, vols. 1-3, New York – Oxford, 1991, vol. 1, pp. 718-720.

⁹³ «Գրիգոր Մագիստրոսի Մեկնութիւն քերականի», *Մատենագիրք հայոց*, ԺԶ հատոր, ԺԱ դար, Եր., 2012, էջ 384-471:

⁹⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն հայոց*, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Փհանջանյանի, Եր., 1961, էջ 95: Հետազոտողների նշած (Նիկողայոս Աղոնց, *Երկեր հինգ հատորով. Գ Հայերէնագիտական ուսումնասիրութիւններ*, Եր., 2008, էջ LX, Լ. Գ. Խաչերեան, *Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս. Կեանքն ու գործունէութիւնը*, էջ 349) Սամուել Անեցու նմանատիպ տեղեկությունը (*Սամուէլի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց*, աշխ. Ա. Տէր-Սիքեհանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 113) իրականում պատկանում է «Սամուել (շարունակողին)» (սա Լևոն Խաչիկյանի բնորոշումն է), տե՛ս Սամուել Անեցի, *Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ*, բնագիրը պատրաստեց Ա. Հայրապետյանը, առաջաբանը՝ Կ. Մաթևոսյանի, Եր., 2011, էջ 18 (շարունակողների հավերժումներն արտացոլված չեն Սամուելի այս նոր հրատարակության մեջ):

⁹⁵ Տե՛ս Լ. Գ. Խաչերեան, *Հայ լեզուաբանութեան առաջացման պատմութիւնը եւ քերականագիտական միտքը V-XVI դարերում*, Լիզպոն, հատոր առաջին, 1992, էջ 266: Նույն հատորի վերջին բաժինն է «Դիոնիսիոս Թրակացու քերականական համակարգը եւ նրա մեկնաբանությունը հայ քերականական յուշարձաններում», էջ 287-522, իսկ աշխատության երկրորդ հատորի վերնագիրն է «Դասական հայերէնի խօսքի մասերի ուսմունքը ըստ հայ քերական մեկնիչների»: դրանցում տարբեր մեկնիչների հայացքները ֆննվում են համակարգված ձևով, ըստ արժանավոր թեմաների:

⁹⁶ Լ. Գ. Խաչերեան, *Հայ լեզուաբանութեան առաջացման պատմութիւնը*, հատոր առաջին, էջ 267:

վածքներ են նախորդ մեկնիչների գործերից⁹⁷, սակայն այն պարունակում է նաև հետաքրքրական ինքնուրույն հատվածներ, ինչպես նաև Հոմերոսի մասին կենսագրական տեղեկություններ (գլուխ Ա.18-23), որոնք, որոշ աղավաղումներով հանդերձ, ընդհանուր առմամբ համահունչ են Հոմերոսի հունական կենսագրություններին: Հիշատակվում է (գլուխ Ե.2, ճիշտ է, Դավթից քաղած հատվածում) Ապոլոնի և Գափնեի հունական առասպելը, որ հայտնի է զանազան աղբյուրներից և ըստ որի, երբ Գափնե անունով մի աղջիկ փախչում էր Ապոլոնի սիրահետումից, երկիրը ճեղքվեց, նրան իր մեջ առավ, իսկ նրա տեղում բուսնեց դափնի ծառը, որ կոչվեց նրա անունով: Այս առիթով հիշատակվում են նաև Հոմերոսի «Իլիական» և «Ոդիսական» պոեմները, որոնցից յուրաքանչյուրը բաժանված է քսանչորս գրքի (գլուխ Ե.2), ինչը համապատասխանում է իրականությանը: Մեկնության ուշագրավ տեղեկություններն արաբական գիտության և իմաստասիրության զարգացման մասին (գլուխ Ե.7-22) վերլուծել է Լ. Խաչերյանը⁹⁸:

Գ. Ջահուկեանը նկատել է, որ Մագիստրոսը լոկ չէր արձանագրում լեզվական փաստերը, այլ փորձում էր բացատրել դրանց պատճառները: Նա ցույց է տվել Գրիգորի մի շարք հետաքրքրական դիտարկումներ. Մագիստրոսն, օրինակ, պնդում էր, որ իր ժամանակ հագներգությունն ավելի կատարյալ էր դարձել, քան հույների մոտ, քանի որ հայերն արաբներից սովորել էին հանգ գործածել:

Մագիստրոսը հների համեմատ ստուգաբանությունն ավելի բարձր աստիճանի հասցրեց: Նա մշակեց փոխառությունների կուռ ուսմունք, ուշագրություն դարձնելով լեզուների միջև եղած բառային ընդհանրություններին, նաև նկատի առնելով լեզուների քերականական տարբերությունները: Նրա կարծիքով, ճիշտ ստուգաբանելու համար անհրաժեշտ է ճանաչել այլ ժողովուրդների լեզուները, նկատելով նաև լեզուների արտասանական հնարավորությունների

⁹⁷ Այդու Մագիստրոսի «Մեկնութիւն Բերականի» երկը Ն. Ադոնցի հրատարակության մեջ (Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, с. 221-249) փաստորեն ներկայացված չէ ամբողջական ձևով: Նախորդ մեկնիչներից Մագիստրոսի ֆաղած հատվածները բերված չեն. դրանց փոխարեն հղվում են նույն գրքում զետեղված դրանց վերականգնված բնագրերի համապատասխան հատվածները, էջերի ետևողերի նշումով: Ադոնցը նաև մի քանի անհրաժեշտ տեղափոխություն է կատարել: Մագիստրոսի Բերականական մեկնությունը մեկ անգամ ես հրատարակել է Լ. Խաչերյանը, այդ հեղինակին նուիրում իր ընդարձակ մենագրության վերջում, որտեղ այն ամբողջական բնագիր է կազմում, տե՛ս Լ. Գ. Խաչերյան, Գրիգոր Պա՛ղատունի Մագիստրոս. Կեանքն ու գործունեությունը, էջ 357-464:

⁹⁸ Լ. Գ. Խաչերյան, Հայ լեզուաբանության առաջացման պատմությունը, հատոր երկրորդ, էջ 532-533:

տարբերություններ⁹⁹: Մագիստրոսի համար չկային կատարյալ և անկատար լեզուներ:

Սեռերը Մագիստրոսը տարբերակում էր ոչ թե ըստ հոգերի եւ վերջավորությունների, այլ ըստ կենդանի արարածներ նշանակող բառերի բնական սեռի: Նա նկատել է, որ հայերենը շունենալով հունարենի նման սեռերի քերականական նշանակումներ, անհրաժեշտ դեպքերում ստեղծել է տարբեր սեռեր ցույց տվող առանձին բառեր: Սակայն հոլովումների մասին խոսելիս նա լիովին հետևում էր հունարենի օրինակին¹⁰⁰:

Դիոնիսիոսի «Քերականության» հաջորդ մեկնիչ Հովհաննես Երզնկացին, որի մեկնությունը նույնօրինակ քաղվածո աշխատություն էր և իր մեջ էր ներառել նաև Մագիստրոսի գործն ամբողջությամբ, իր երկի նախագրության մեջ նշել է Մագիստրոսի մեկնության կարևորությունը. «Մեծապատիւ իշխանն Մագիստրոս, որդի Վասակայ մարտիրոսի եւ հայր կաթողիկոսին տեսան Գրիգորիսի, տէր Վահրամ կոչեցելոյ, աշխատեալ էր ի հաւաքումն մեկնութեան սորա. եւ մինչ առ մերս ժամանակ այնու վարժէին վարդապետքն մեր՝ զաշակերտեալսն իւրեանց»¹⁰¹: Այնուհետև Երզնկացին ցույց է տվել նաև նրա գործի թերությունները՝ նա միմյանց հետ չէր զուգակցել («խառնել») միևնույն գլխի տարբեր մեկնությունները, այլ դասավորել էր մեկը մյուսից հետո, նաև չէր նշել իր քաղվածքների հեղինակների անունները. բնականաբար ինքը շտկել է այդ թերությունները, լուսանցքում մեջբերումների դիմաց նշելով հեղինակների անունները և նրանց մեկնությունները դասավորելով ըստ մեկնվող պարբերությունների¹⁰²:

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրության տեսությունն ավարտենք լեզվական առանձնահատկությունների համառոտ բնութագրմամբ¹⁰³:

Մագիստրոսն օգտագործել է մի շարք հունարեն բառեր՝ հայերեն տառադարձմամբ: Դրանք են. «ակիրրափառեա» (ուղղելի է «Սկիրրափառեա») «աստուանոմի», «արգիացի», «բրաբիոն», «դովրացի», «եպիդեմեալ», «Եւտափոլ», «Էտեկտեկնիմ», «էլիոսական», «թալատայ», «թեսմոփոռիք», «իմեռիա-

⁹⁹ Առասանական յուրահատկությունների մասին Գրիգորը խոսում է նաև մի նամակում. «Զի «կուտն» իբրու բազում գտեալ այս ի գիր՝ «փիւրն» ի «պէ», եւ «կենն» ի «գիւ» կամ ի «ֆէ», «հիւնն» ի «խէ» յոչն ուղղախաւակոյ» (Մագ. 12 (ԾԸ).4):

¹⁰⁰ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին եւ միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1954, էջ 207-221:

¹⁰¹ Յովհաննէս Երզնկացի (1230-1298), Հավաքումն մեկնութեան քերականի, աշխատասիրոյքեամբ Լ. Խաչերեանի, Լոս Անճելըս, 1983, էջ 83.23-27:

¹⁰² Երկու ֆաղվածո մեկնությունների նշված առանձնահատկությունները թույլ տվեցին Ադոնցին կազմել նախորդ չորս մեկնիչների չպահպանված բնագրերը:

¹⁰³ Մանրամասն տե՛ս «Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը. Լեզուական հարցեր», Մատենագիրք հայոց, ԺԶ հատոր, ԺԱ դար, Եր., 2012, էջ 115-123:

կան (ջերմութիւն)», «լիզոն», «կէսդ»/ «կեստոն», «մանդալ», «մանիական», «մառուլ», «մեղանպողական», «միւստիւռիոն», «նոմիկոս», «նունիզմիտայ», «ոլովեռովն», «ոսմիդայ» (ուղղելի՝ «ոսմիդայ»), «ովքսիոն», «ոքսոմելի», «պոուփիւռիկոն», «պոաստնոց», «պրաքսիս», «սալպինփանիս», «սիմեռիկոն», «սիւնիքոսական (ջերմն)» «վառիս», «տիմին», «տիմիական», «տիտղոս», «տոխտոն», «փագրոս», «քանոնիկոն»:

Մագիստրոսի օգտագործած հունարեն բառերի թվում կան բյուզանդական պաշտոնների անվանումներ. «անթիպատ պատրկութիւն», «անթիպատութիւն», «գուկ»/ «տուկ», «կիտանտ», «մագիստրոս», «պատրիկ», «պուատեսպատրիկ», «պոտաւսպաթար», «ռեքտաւո», «սինկլիտոս», «վեստ», «տէլէտիս»/ «տելետիս»:

Գրիգոր Մագիստրոսն օգտագործել է բազմաթիւ բառեր, որոնք այլ հեղինակների մոտ ավանդված չեն, և երբեմն դրանց իմաստը հստակ չէ: Նշենք մի քանիսը. «կեղերջական» («գանգատական, ցաւագին»), «յածաշու» («թափառական»), «տորբանեմ», «տորբանական», «քարգոնոսական», «քարգոնական» («արքայական»): Աբեղյանը նշում է «հնացած կամ գավառական բառեր»՝ «ատինել», «շոհանալ»¹⁰⁴: Ամենից մեծ թուով «անիմանալի»¹⁰⁵ բառեր են պարունակում 6 (Ձէ), 49ա եւ 49բ առեղծվածային բանաստեղծութիւնները, որոնք ՆԲՀԼ-ի հեղինակները «զանց են առել»:

Գ. Զահուկյանը Գրիգոր Մագիստրոսի լեզուն բնորոշել է որպէս «հատու խրթնաբան հունաբան արաբաբան լեզու»¹⁰⁶: Հունաբանութիւնն ակնհայտ է: Նա բազմաթիւ հունաբանութիւններ¹⁰⁷ է օգտագործել հունաբան թարգմանութիւններից փոխառած և դրանց նմանութեամբ հորինած 163 նախածանցավոր բառ, հունարեն նախածանցավոր բառերին համապատասխանող բարդ բառեր եւ մակբայ պարունակող բառակապակցութիւններ, որ մենք կոչում ենք նախածանցավոր բառերի «կիսապատճենում», նաև հունարենից պատճենված բարդ բառեր, թարգմանութիւններից փոխառած հունական մակբայներ, «ան-» ժխտականով և «-ելի» վերջածանցով բայածականներ, «-ակ» վերջածանցով

¹⁰⁴ Հմմտ. Մ. Աբեղյան, նշ. աշխ., էջ 46: «Ատինելով» ձևը ձեռագրային տարբերակումն է՝ ման վրա սրբագրել ենք «աստէն էլով» (Մագ. 61 (ԻԲ).9):

¹⁰⁵ Հ. Անադյանը փորձել է բացատրել Մագիստրոսի այդօրինակ 97 բառ, տե՛ս Հ. Անառեան, Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, հատոր Բ. Վենետիկ, 1926, էջ 177-213. «Գլուխ ԽԱ. Հայերէն նոր բառեր Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերում մէջ» (տե՛ս նաև նույն գրքի «Գլուխ ԼԳ. Հայերէն նոր բառեր հին ֆեռականներու մէջ», էջ 100-114, որտեղ բացատրել է 21 բառ): Նույն բացատրություններ կարելի է գտնել նրա «Աւանտական բառարանի» համապատասխան բառահոլովածներում:

¹⁰⁶ Գ. Զահուկյան, նշ. աշխ., էջ 217:

¹⁰⁷ Հունաբանությունների բոլոր տեսակների համակարգված ֆննդություն տե՛ս Գ. Մուրադյան, Հունաբանութիւնները դասական հայերէնում, Եր., 2010, եւ նույնի անգլերեն տարբերակը. G. Muradyan, *Grecisms in Ancient Armenian* (*Hebrew University Armenian Studies* 13), Leuven – Paris – Walpole, MA, 2012:

բառեր, իմաստային պատճենումներ: Պետք է նշել, որ հատկապես նախածանցավոր հունաբանությունները շատ հաճախակի են կիրառված:

«Մեկնութիւն քերականի» երկում շատ բառեր կան Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականությունից»:

Նամակներում առատորեն ներկայացված է Դավիթ Անհաղթի բառապաշարը. «սեռ», «տեսակ», «յատկութիւն», «յատուկ», «պատահումն», «ենթակայ», «կենդանաբոյս», «եղուտ», «մակեղուտ», «անջատական», «անանջատ», «ո՛չ նիւթ, եւ ո՛չ տեսակ» և այլն:

Հետաքրքրական են Դիոնիսիոս Արեոպագացուց փոխառյալ հետևյալ բառերը. «աստուածպետական», «գերաբնապէս», «այրական», «սերտութիւն»:

Նկատել ենք Փիլոնի եւ այլ թարգմանությունների նման հոմանիշների կուտակման օրինակներ՝ «աբժշկելի եւ դժոխաբոյժ» (Մագ. 24 (ԺԹ).39), «բազմապատիր եւ յոգնասնոտի» (Մագ. 43 (Ժ).7):

Մագիստրոսը կիրառել է նաև քերականական հունաբանություններ, որոնք բոլորն էլ թարգմանություններից են՝ «մի»-ին հոմանիշ «եզ» թվականը՝ «եզաբար» մակբայի կազմում, արհեստական «երկաքանչիւր» դերանունը, տրական հոլովի «ում» վերջավորությունն ընդլայնված կիրառությամբ, «յաստուածուստ», «յերկնուստ» մակբայները՝ բացառական հոլովի փոխարէն, առանց հոլովիչի՝ «ց» վերջավորությամբ յոգնակի սեռական՝ «արեգակնայինցն», չհոլովվող «իւրաքանչիւր» դերանունը՝ հոլովուած, կրավորական անորոշ դերբայ՝ «իլ» վերջածանցով, «եմ» օժանդակ բայի արհեստական «ել» անորոշ դերբայը՝ «ելոյ», «ելով», կրավորական անցյալ անկատարի եզակի թվի երրորդ դեմքի հատուկ վերջավորությունը, «ա» լծորդության բայի արհեստական կրավորական ձև՝ ի խոնարհիչով. «բառնի», «ամբառնի», արհեստական բայական հիմքեր՝ «եղանիմ», «ընկալուլ», արհեստական «մակ» նախդիրը:

Մագիստրոսը կիրառել է նաև շարահյուսական հունաբանություններ, որոնք բոլորն էլ թարգմանություններից են՝ բացականչության սեռական՝ «ո՛հ մեծի ապշութեան եւ յամառութեան», մասնական սեռական՝ «գերակատարդ իմաստից», ենթակայական դերբայի հետ ուղիղ խնդիր՝ «վաճառողացն զքեզ», գործող անձի անուն գոյականի հետ ուղիղ խնդիր՝ «Ստեղծչին զսա», գոյականացված անորոշ դերբայներ՝ «զյաղթելն... զծայրանալն», անցյալ դերբայ՝ «զփակեալն նախահօրն Աբամայ», ապառնի դերբայ՝ «զլինելոցն», նախդիրների կուտակում՝ «զ՛ընդ քոյդ հովանեաւ սաղարթանալն», «զ՛առ ի մէնջ դատողութիւն», «զ՛առանց աւելորդաց կեանսն ստանալ», «զ» նախդրի օգնությամբ գոյականացված ամբողջական բառակապակցութիւն՝ «զարմանամ զոչ ստեղծանելն զնա», «լի»-ով բայածականը ներգործականի առումով՝ «խնդրելի է նախ իսկ զթիւզ», միջանկյալ նախադասություններ՝ ներմուծված «ասեմ»-ով («այսինքն» իմաստով)՝ «Սողովմոն վեհագունին ըղձացաւ անկողոպտելի գանձուց, իմաստութեանն ասեմ», Դավիթ Անհաղթի թարգմանություններից

փոխառած հորդորական «բեր» ձևը, որ հունարեն fevre-ի բառացի թարգմանությունն է. «բե՛ր եւ յայտոսիկ յարամանեալ ցուցից քեզ»:

Այսպիսով, Գրիգոր Մագիստրոսը լայնորեն կիրառել է հունաբան թարգմանություններում կերտված բառային, ձևաբանական եւ շարահյուսական հունաբանությունների տեսակներից շատերը: Հատկապես հաճախակի են նախածանցավոր բառերը, որոնք միշտ չէ, որ կիրառված են իրենց նախնական իմաստով:

Նշված լեզվական առանձնահատկություններն է՛լ ավելի մթին ու դժվարհասկանալի են դարձրել Մագիստրոսի նման խրթնաբան հեղինակի երկերը: